

De R.K. Begraafplaats St. Petrus Banden aan de Kerkhoflaan in Den Haag

Geschiedenis en architectuur

De R.K. Begraafplaats St. Petrus Banden aan de Kerkhoflaan in Den Haag

E 8707

Geschiedenis en architectuur

door
drs. C.J.J. Stal
drs. H.P.R. Rosenberg

onder redactie van drs. H.P.R. Rosenberg

VOM-reeks 1994 nummer 3

Gemeente Den Haag, Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling,
afdeling Monumentenzorg
Stichting R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage

ISBN 90-73166-19-5

Ten geleide

Het verschijnen van dit boek is voor het bestuur van de Stichting R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage een buitengewoon vreugdevolle gebeurtenis. Hoewel het initiatief tot het doen vervaardigen van deze publicatie met groot enthousiasme werd genomen, was het toch vanaf het begin duidelijk, dat voor de realisering ervan de steun –materieel en geestelijk– van velen onontbeerlijk was. Een eerste belangrijke stap in de goede richting werd gezet, toen na goed overleg met de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Den Haag naar voren kwam, dat het boek als een co-productie van de “Stichting en gemeente” zou kunnen verschijnen.

De hoofden van de afdeling Monumentenzorg, de heer ir. J.C. 't Hart en diens opvolger ir. H.F. Ambachtsheer, zeggen wij gaarne dank voor de vruchtbare en prettige samenwerking.

Zonder de zeer gewaardeerde financiële steun aan onze stichting van de zijde van de subsidiënten zou dit boek nimmer tot stand zijn gekomen. Wij zijn oprechte dank verschuldigd aan:

M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

Prins Bernhard Fonds

Stichting V.S.B. Fonds Den Haag en Omstreken

C & A Nederland

Keuzekamp Natuursteen B.V.

Veel dank en waardering gaat tevens uit naar de beide auteurs van dit boek, de heren drs. H.P.R. Rosenberg en drs. C.J.J. Stal.

Het verbeugt ons zeer, dat zij de geschiedenis van de begraafplaats beschrijven vanuit verschillende gezichtspunten zoals het beheers- en onderhoudsaspect, het maatschappelijke en bestuurlijke, het ritueel/liturgische en theologische aspect, alsmede vanuit de invalboek van de architectuur en de beeldende kunsten.

Tenslotte zijn wij onze directeur, de heer R.J.M. van der Vlis, zeer erkentelijk voor de grote bijdrage, welke hij aan de totstandkoming van deze publicatie heeft verleend. Het is onze hartgrondige wens dat dit boek door zeer velen gelezen zal worden.

Het bestuur van de Stichting R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage

Mr. F.A.M. Hoevenaars, voorzitter

Drs. A.A.H.C. van Onzenoort, vice-voorzitter

Mr. P. Preseun, penningmeester

Drs. E.G.A. Liesveld, secretaris

C.J.M. Buskens, lid

Voorwoord

Nadat in 1989 een aflevering in de VOM-reeks werd gewijd aan de Gemeentelijke Begraafplaats aan de Kerkhoflaan, verscheen in 1992 in dezelfde reeks een boek over de Joodse Begraafplaats. De publicatie die nu voor u ligt heeft weer een begraafplaats tot onderwerp. Ook deze is van belang uit cultuur-historisch oogpunt: de Rooms-Katholieke Begraafplaats St. Petrus Banden, evenals de beide hiervoor genoemde mooi gesitueerd aan de rand van de Scheveningse Bosjes. Toen het werd gesticht lag dit kerkhof eenzaam in het duingebied met op enige afstand aan weerszijden de ongeveer gelijktijdig aangelegde Algemene Begraafplaats en de veel oudere Joodse Begraafplaats. Ook nu nog ademt de omgeving daar een landelijke sfeer, bepaald door het uitgestrekte groengebied van de Scheveningse Bosjes aan de overzijde van de Kerkhoflaan. Achter de Rooms Katholieke Begraafplaats ligt de Archipelbuurt met haar stille straten en bijzonder fin-de-siècle karakter.

De Begraafplaats St. Petrus Banden zou men, evenals de Algemene Begraafplaats kunnen indelen bij het type vroeg-negentiende-eeuwse kerkhoven, dat wordt gekenmerkt door een vrij symmetrische en rechtlijnige opzet. Vaak bezitten deze een centraal geplaatst bouwwerk. Bij de Algemene Begraafplaats is dat het vroegere Schijndodenbuis, bij de Katholieke wordt het centrale punt gemarkeerd door de kapel met haar hoge koepel. Deze categorie begraafplaatsen onderscheidt zich van de kerkhoven waarvan de aanleg is beïnvloed door de Engelse Landschapsstijl, waarin een romantisch aspect met slingerende paden en schilderachtige boompartijen wordt nagestreefd.

Kenmerkend voor de Rooms-Katholieke Begraafplaats aan de Kerkhoflaan is vooral haar monumentale architectuur: de neoclassicistische kapel en de langgerekte neoromaanse arcade. Beide bouwwerken zijn bewaard gebleven in hun oorspronkelijke vorm. In het veelzijdig beeld dat het Haagse bouwkunstig erfgoed te zien geeft, is zowel het neoclassicisme als het neoromaans ondervertegenwoordigd. Dit alleen al geeft deze twee gebouwen een onmiskenbare zeldzaamheidswaarde die nog wordt vergroot door het feit dat zij, landelijk gezien, typen begraafplaatsarchitectuur vertegenwoordigen die men elders in deze vorm en allure niet aantreft.

In het kader van het "Gemeentelijk uitvoeringsplan voor restauratie van kerkelijke monumenten" konden onlangs de kapel, de arcade en de muur met ingangspartij aan de Kerkhoflaan gerestaureerd worden.

Tenslotte, evenals de andere Haagse begraafplaatsen is ook deze met haar boombeplanting en vele soorten coniferen een plaats van rust en stilte, die uitnodigt tot verpozing en contemplatie. De wandelaar treft er bovendien de graven van talrijke persoonlijkheden die eertijds in het religieuze en maatschappelijke leven van de Haagse katholieken een vooraanstaande plaats innamen. Verscheidene grafmonumenten en zerken zijn versierd met sculptuur van bekende kunstenaars zoals Toorop en Altorf. Al de bovengenoemde aspecten komen in deze aflevering van de VOM-reeks aan de orde. Ik hoop, dat de publicatie een bijdrage zal leveren aan een grotere bekendheid en daarmee aan de instandhouding van dit Haags cultuurbezit.

drs. H.J. Meijer
wethouder van Verkeer en Vervoer,
Binnenstad en Monumenten

Inhoud

- 6 **1. De geschiedenis van de begraafplaats**
- Het begraven voor 1830
 - Bezwaren tegen het begraven in de kerk
 - Nieuwe begraafplaatsen
 - De roomse begraafplaats wordt werkelijkheid
 - De vorm van het kerkhof
 - Strubbelingen over een weg
 - Bouw en inwijding van de kapel
 - Rang en standen
 - Eigen koetsen en dragers
 - Monumenten en kruisen
 - Bloei en uitbreiding
 - De arcade
 - Conflicten over het begraven
 - Een zakelijker beheer
 - Een lusthof
 - Een nieuwe begraafplaats
 - De "rust"
 - Liever een tuinman
 - Goed onderhouden grafmonumenten
 - Indrukwekkende plechtigheden
 - Verbouwingen
 - Op zoek naar meer ruimte
 - Crematie
 - Vechten voor het behoud
 - In harmonie met de natuur
 - Tot slot: verdwenen en behouden
- 37 **2. De architectuur op de begraafplaats**
- De kapel
 - Het beeldhouwwerk van Eugène Lacomblé
 - Adriaan Tollus
 - De begraafplaatskapel van Tollus: een gebouwtype met een lange voorgeschiedenis
 - De arcade
 - De bouwmeester W.B. van Liefland
 - De ingangspartij en de ommuring
 - Een beeld van Louis Royer voor de R.K. begraafplaats
 - Restauraties
- 57 **3. De liturgie rond de begrafenis**
- 59 **4. Selectie van vermeldenswaardige graven**
- 76 - Plattegrond van de begraafplaats met markering van bijzondere graven
- 78 - Verklarende lijst van bouwkundige en andere termen
-

1. De geschiedenis van de begraafplaats

door C.F.J. Stal

Vier januari 1830. Op het nieuwe, nog kale katholieke kerkhof temidden van de duinen bij Den Haag werden de eerste twee doden in hun graf gelegd: de achttienjarige, op oudjaar overleden Karel Rens en de tweeënzeventigjarige meelverkoper Hubertus Verweij, die al sinds negenentwintig december boven aarde stond. Het informele begin van de dodenakker betekende een nieuwe mijlpaal in de emancipatie van de Haagse katholieken.¹

De ruïne van de vroegere kapel Eik en Duinen.

Het begraven voor 1830

Tijdens de Reformatie, ruim twee eeuwen eerder, waren de katholieken niet alleen hun kerken kwijtgeraakt, maar ook hun begraafplaatsen. Sinds de vroege middeleeuwen hadden de christenen hun doden namelijk bij of in een kerk begraven. “Kerkhof” stond dan ook gelijk aan “begraafplaats”. De overledenen waren er, in afwachting van hun wederopstanding, als het ware toevertrouwd aan de schoot der kerk.²

In het kerkgebouw zelf werd aanvankelijk niet begraven. Wel bevond zich onder het hoogaltaar van de vroegchristelijke kerken vaak het graf van een heilige – een feit dat de kracht van het heiligdom versterkte: heiligen konden door hun voorspraak als het ware de hemel nader bij brengen. Net zoals de geestelijken en koningen, die als “mannen dichtbij het Goddelijk gezag” in de kerk werden bijgezet.

In de kerk begraven worden was een heilig privilege, dat niet voor iedere christen was weggelegd. Daarin kwam al snel verandering. In ruil voor een vorstelijke bijdrage lieten ook vooraanstaande parochianen zich er begraven, al hadden zij zich niet speciaal door een heilig leven onderscheiden, en het slot van de ontwikkeling was, dat niet alleen het kerkhof maar ook de kerkruimte tegen betaling dienst deed als begraafplaats voor leken. Ondanks de afkeuring die het concilie van Braga al in 563 uitsprak, groeide dit gebruik uit tot een diep in de maatschappij gewortelde traditie. Daarbij ging het niet alleen om spirituele motieven. De behoefte om zelfs na de dood uiting te geven aan standsverschil bleek voor de kerken een welkome bron van inkomsten. Kapitaalcrachtige, vooraanstaande leden van de parochie kochten een graf op of bij het priesterkoor, de iets minder welgestelden een plaatsje elders in de kerkruimte, terwijl het gewone volk buiten op het kerkhof ter aarde werd besteld.

Nadat de protestanten tijdens de Reformatie de kerken in bezit hadden genomen, kwam er in dit gebruik geen verandering. Wie het maar kon betalen, liet zich binnen de kerkmuren begraven, al waren de oorspronkelijke religieuze motieven al lang uit het zicht verdwenen. Kerken en kerkhoven fungeerden voortaan als algemene begraafplaatsen, waar zowel katholieken als protestanten hun laatste rustplaats vonden. In Den Haag waren dat de Grote of St. Jacobskerk, met het omringende kerkhof – dat tot 1681 dienst deed –, de Kloosterkerk aan het Lange Voorhout en de in 1650 in gebruik genomen Nieuwe Kerk aan het Spui met de bijbehorende begraafplaats. Toen dit laatste terrein volraakte, werd het in 1715 vervangen door een aparte begraafplaats bij

de Noordwal, het zogeheten Noorderkerkhof. Op dit buitenkerkhof kwamen voornamelijk Hagenaars met een smalle beurs terecht. De grafrechten bedroegen er maar een kwart van wat men voor een begrafenis in een kerk moest neertellen.

Wie er het geld voor had liet zich echter bij voorkeur binnen de kerkmuren begraven, en niet daarbuiten. Dat laatste werd eigenlijk als onfatsoenlijk gevoeld, als iets wat ten deel viel aan mensen die, om wat voor redenen dan ook, buiten de christelijke gemeenschap vielen, aan misdadigers, zwervers en joden.

Joden hadden zich te houden aan een godsdienstig voorschrift, dat hen verbood om binnen de bebouwde kom te begraven.³ Maar ook bij katholieken moet een heftige weerstand zijn gegroeid tegen het begraven in een ruimte waar iedere zondag protestanten hun zo tegendraadse geloof beleden. Een feit is dat velen van hen zich liever ter aarde lieten bestellen op het kerkhof van de vroegere kapel van Eik en Duinen. Ook daar was de aarde ontwid door de talloze protestanten die er sinds de Reformatie waren begraven, vooral tijdens de pestepidemieën die Den Haag in het midden van de zeventiende eeuw hadden geteisterd. Maar er werden tenminste geen protestantse godsdienstoefeningen gehouden, en bovendien was de ruïne van de kapel nog steeds een befaamde en trouw bezochte bedevaartplaats. In de achttiende eeuw stond Eik en Duinen dan ook bekend als een bij uitstek katholieke begraafplaats. En al was de grond ontwid, met een handvol gewijde aarde in de kist kon dit bezwaar op symbolische wijze worden opgeheven. Toch werden lang niet alle katholieken op Eik en Duinen begraven. Uit de cijfers kan men althans opmaken dat dit vóór 1830 hoogstens het geval was met twee van de drie katholieken.⁴ Een welgestelde katholiek als Johan Antoni Schiefbaan liet in 1802 zijn jong gestorven dochttertje in de Kloosterkerk begraven⁵, terwijl minder bedeelde katholieken vanwege de vervoerskosten waren aangewezen op het Noorderkerkhof.

Bezwaren tegen het begraven in de kerk

Het in Holland zo geliefde gebruik van de kerk als begraafplaats stuitte intussen ook bij protestanten op bezwaren. Het voortdurende gegraaf ondermijnde de fundamenteën, maar vooral werd de lucht in de bedehuizen bedorven door een alles doordringende lijkegeur. Niet voor niets kwam er in 1784 een verbod om overdag de graven te openen: begrafenis mochten alleen nog maar plaats vinden tussen 10 uur 's avonds en 8 uur in de morgen. De "verdorven dampen" die van onder de kerk-

Ziet daar den, waarde Catholijken! wederom eenen grooten stap voorwaarts gedaan in den lievelingen liden van onze voorvaderlijke Eeredienst; zint daar den weg gekend tot het daartellen van een' heiligen grond, onze gemeenlijke rustplaats, de laatste, welke wij allen zullen betrekken, om daar eeneparig den grooten dag der algemeene verrijzenis te verheiden. — Gij allen ziet daer ontgewijfeld het dierbaarst belang en ook in de weg daerom van Abraham, den Vader der geloovigen, zeer zeker niets toegeven; maar, in navolging van dien door God nitverkoren Aartevader, daarvoor een gering goddelijk veel hebben van die goederen, waarmede God U niet te verpogen heeft geschenkt.

's Gravenhage den 2^{den} April 1829.

J. F. Sem.

A. Loelman.

H. Tomas.

J. Cürvers.

PLAN EENER NEGOTIATIE groot f25,000:-, ten behoeve van den aankoop eener Begraafplaats voor de Roomsche Catholijken van 's GRAVENHAGE.

ART. 1.

Deze Negotiatie zal bestaan in Aandelen van f500:-, van f100:- en van f50:-, de eerste gevende een intrest van 4 ten honderd in het jaar, de twee anderen renteloos.

ART. 2.

De bescherming wordt verklaard door de invulling en aanteekening van het onderstaand Bijzet, te bezorgen ten huize van de respectieve Pastoor.

ART. 3.

De storting zal geschieden als volgt:
Die van f500:- vóór of op primo Januarij 1830, in een, die van f100:- en f50:- des verkiezende, in twee gelijke termijnen, de een vóór of op primo Mei aanstaande, de andere vóór of primo Julij daaraanvolgende, en niks in landen en op kwitantien van een der mede gecommiteerden N. Jekras en A. Tollas.

ART. 4.

Deze kwitantien zullen worden ingewisseld tegen afgifte van Aandelen op naam of in blanco, naar keuze der Deelnemers, op daarvoor openende nummers, afgegeven

vloer opstegen, maakten niet alleen het bijwonen van godsdienstoefeningen tot een uiterst onplezierige onderneming, maar leverden, naar velen vreesden, zelfs een regelrecht gevaar op voor de gezondheid. Daarnaast had de intensieve begraving in de binnenstad – waar immers de meeste kerken stonden – een funeste uitwerking op de kwaliteit van het drinkwater dat uit de grond werd opgepompt. Maar wat een aantal verlichte achttiende-eeuwers vooral tot actie dreef was het geloof in de schadelijke effecten van de welhaast tastbare "dampen". Medici hieven een waarschuwend vinger tegen de onhygiënische gang van zaken en dominees als Willem Antony Ockerse en Jona Willem te Water hielden vurige pleidooien voor een begraafplaats buiten de stad. De laatste gaf zelf het goede voorbeeld en liet zich bij Katwijk aan Zee buiten begraven. De Hagenaar Abraham Perrenot ging nog verder. Hij stichtte in de duinen bij Scheveningen in 1778 een begraafplaats die hij de veelbetekenende naam "Ter Navolging" gaf. In Frankrijk hadden de verlichte ideeën al tot maatregelen van de overheid geleid. In 1765 werd het begraven in de Parijse kerken sterk aan banden gelegd. Alleen priesters en zeer aanzienlijken hadden er nog kans op een graf. En in 1776 kwam er een verbod op begraven binnen steden en dorpen voor het hele land, een verbod dat tenslotte bekrachtigd werd door een decreet dat Napoleon op 12 juni 1804 uitvaardigde. Het nieuwe Parijse kerkhof Le Père Lachaise, dat in dat jaar werd aangelegd, lag dan ook een flink eind buiten de toenmalige bebouwing. In de Nederlanden zou het nog enige decennia duren voor progressieve opvattingen over hygiënisch begraven

het wonnen van de traditie. Een keerpunt leek in zicht toen de Fransen in 1795 de Lage Landen hadden bezet en de lokale overheden opdracht kregen om begraafplaatsen buiten de bebouwde kom te stichten. Maar veel effect sorteerde dat niet. Dat kwam vooral door de kosten van aanleg en de weerstand van de kerken, die al een belangrijke bron van inkomsten zagen opdrogen.

In Den Haag haalde men de wapenborden van de kerkmuren en pilaren, maar daarbij bleef het. Hooguit verloren de kerken daarmee iets van hun uiterlijk als begraafplaats. Op de borden waren namelijk de familiewapens afgebeeld van de aanzienlijken die er waren bijgezet. Zij vervulden in feite de functie van grafsteen, maar werden in die revolutiedagen vooral gezien als even zovele symbolen van de verfoeide standenmaatschappij.

Ook het feit dat door de inlijving bij Frankrijk in 1810 in Holland de Franse wetten van kracht werden, bleef zonder gevolg. Het keizerlijk decreet van 1804 dat het begraven buiten de stad regelde, bleef een dode letter. Toen de Franse bezetters in 1813 van het toneel verdwenen, werd het dan ook meteen buiten werking gesteld. Wel besloot koning Willem I, die er persoonlijk progressieve opvattingen op na hield, tegelijkertijd een commissie van deskundigen in te stellen, die moest bezien hoe schadelijk de traditionele praktijk eigenlijk was.

Het duurde nog tot 1823 voor deze commissie daadwerkelijk aan de slag kon gaan. De conclusies kwamen in 1825 en lieten aan duidelijkheid niets te wensen over: het begraven binnen de kerken was “zoo schadelijk (...) dat hetzelfde ook in de steden en gemeenten, waar zulks (...) thans nog plaats heeft, behoort te worden verboden”. Gesterkt door deze uitkomst besloot de koning het begraven binnen de steden te verbieden, en wel op zo kort mogelijke termijn.

Dit betekende dat er snel nieuwe begraafplaatsen moesten komen. Toch duurde het nog tot medio 1827 voor het gemeentebestuur van Den Haag te horen kreeg dat het daartoe actie moest ondernemen. En toen was opmerkelijk genoeg opeens haast geboden, want anderhalf jaar later, op 1 januari 1829, zou het voortaan verboden zijn in een kerk te begraven.⁶

Nieuwe begraafplaatsen

Het jaar 1828 ging echter heen zonder dat er veel gebeurde. Voor een deel lag dat aan de hoge kosten die met het aanleggen van een begraafplaats gemoeid waren, maar in belangrijke mate had het ook te maken met de slecht uitgekristalliseerde verhouding tussen overheid en religieuze groeperingen. Al te vaak kwam

het dirigisme van Willem I in botsing met het vrijheidsstreven van de katholieken. De tegenstellingen spitsten zich vooral toe op de bemoeienis met de materiële aspecten van het geloofsleven en werkten door op lokaal niveau.

De gemeente had opdracht gekregen een begraafplaats te stichten voor de hele bevolking, waar alle gezindten een eigen plaats zouden krijgen. Een apart deel moest voor de katholieken worden gereserveerd. Die opdracht werd echter problematisch toen de koning achteraf, op 25 maart 1828, bepaalde dat de “gezindten” op eigen kosten ook zelf een begraafplaats mochten stichten. Wellicht deed hij dat uit vrees dat een voor ieder geldende verplichting om van een “algemene begraafplaats” gebruik te maken tot ongewenste spanningen zou leiden.

De vier Haagse pastoors onder leiding van deken J.F. Sem⁷ aarzelden niet om van de geboden kans gebruik te maken en lieten Burgemeester en Wethouders binnen een maand weten dat zij inderdaad een eigen kerkhof wilden stichten. Niet uit persoonlijke ambitie, zo schreven zij, maar om te voldoen aan een oprechte “godsdienstig verlangen der rooms-catholijke ingezetenen”. Want alleen met een eigen begraafplaats zou de roomse begrafenisliturgie weer volledig tot haar recht komen. Intussen kwamen de pastoors er rond voor uit dat er ook een financieel motief achter zat. En daar schaamden zij zich niet voor, want eigenlijk werden zij “door dezen regtvaardigen maatregel hersteld in het onvervreemdbaar regt om ook door de opbrengst der begraafplaatsen hunne kerkgebouwen en derzelve aankleven welke hun tot zeer zware lasten strekten, in stand te houden”. Kortom, het gemeentebestuur kon zich, aldus de eerwaarde heren pastoors, bij de aanleg van de algemene begraafplaats heel wat moeite besparen: een katholiek deel was overbodig.⁸

Burgemeester en Wethouders moeten dit vroege symptoom van verzuiling met gemengde gevoelens hebben ontvangen. De pastoors beriepen zich op hun rechten, maar het waren wél rechten die voor de gemeente nadelige financiële gevolgen inhielden. De katholieken maakten bijna een derde van de bevolking uit, zodat de algemene begraafplaats een aanzienlijk deel van de te verwachte inkomsten aan begraafgeld zou mislopen.⁹ Inkomsten, die zoals de pastoors zelf onderstreepten, rechtstreeks ten bate zouden komen van roomse kerkgebouwen. Daarbij kwam dat B en W ook nog een schadevergoeding hadden te betalen aan de kerken die door het nieuwe begraafregiem een behoorlijk deel van hun inkomsten verloren.

Aandeel van een lening van 1855. ARKB

Ontwerp uit 1829 voor een nieuwe begraafplaats door C. Kramm, dat de Haagse katholieken mogelijk als voorbeeld heeft gediend. Collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam. Foto: Nederlands Architectuurinstituut.

Weliswaar was van hogerhand bepaald dat alle burgers dienden bij te dragen aan de aanleg van de algemene, burgerlijke begraafplaats. En in de praktijk zou dat er op neer komen dat bij elke begrafenis grafrechten aan de gemeente waren verschuldigd, zelfs als de overledene op een ander kerkhof begraven werd. Maar juist dit punt stuitte zoals te verwachten viel op fel verzet van de pastoors. Moesten de katholieken dan dubbel betalen, eenmaal aan de gemeente en eenmaal aan het eigen kerkhof? Moesten zij in feite bijdragen aan de schadevergoeding aan de protestante kerken – kerken die hen in het verleden waren ontfroefd? Profiteerde de gemeente dan niet juist van het feit dat de katholieken zelf de kosten van hun begraafplaats op zich namen? Werd haar daardoor dan geen investering bespaard? Beide partijen hadden een gesprek, maar hoe zij ook praatten, een oplossing bereikten zij niet.

B en W hadden moeite met het bepalen van hun houding. Zij stonden voor de taak om snel middelen te vinden voor de aanleg van een “algemene” en dus omvangrijke begraafplaats, maar werden tevens met wantrouwen vervuld door de aspiraties van de roomse geestelijken. Het werd er niet beter op toen dezen aankondigden een verzoek aan de koning te zullen sturen om ontheffing van de gewraakte bijdragen. De ruime subsidie die de vorst enige jaren tevoren voor de bouw van de kerk in de Assendelftstraat had gegeven, kon alleen maar de hoop op een gunstig antwoord voeden. Het gemeentebestuur wist op zijn beurt niets beters te doen dan bij Zijne Majesteit te informeren hoe hij het eigenlijk had

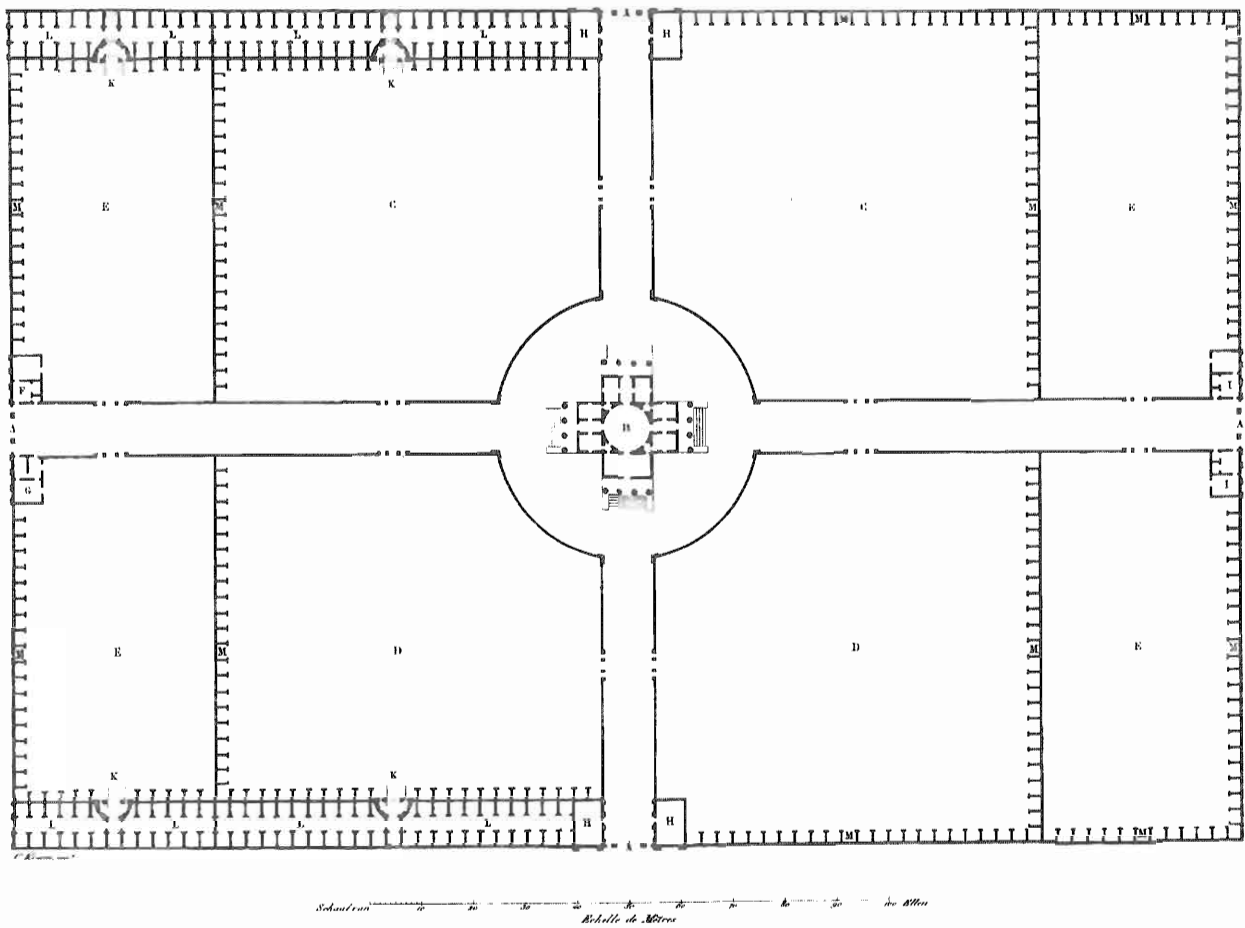
bedoeld met die bewuste grafrechten, en of de betalingsverplichting ook gold voor degenen die hun doden ten grave droegen op reeds lang bestaande kerkhoven, zoals Eik en Duinen en Ter Navolging. Eind oktober 1828 kwam het koninklijke antwoord: een antwoord, waaruit een zekere irritatie over het lokaal gekissebis te proeven viel. Begrepen de heren pastoors niet dat de burgerlijke overheid het algemeen belang had te dienen, en dat ieder daaraan had bij te dragen, ook als het ging om de aanleg van een burgerlijke begraafplaats? En waren de eerwaarde heren –in feite toch niet meer dan geestelijke leiders– wel bevoegd om zich te bemoeien met civiele zaken als een begraafplaats? Over de kwestie van het al dan niet betalen van dubbele grafrechten deed de koning echter geen uitspraak en gaf hij de katholieken te verstaan dat ze met het gemeentebestuur maar zelf een schikking moesten zien te treffen. Maar ook B en W kregen een veeg uit de pan: kon er niet meer vaart worden gezet achter de plannen voor een algemene begraafplaats in de Residentie?¹⁰

Waarschijnlijk bracht de tijdnood het college tot meer inschikkelijkheid. Na het nodige geharrewar over de positie van de vier geestelijken kwamen beide partijen tenslotte op 20 februari 1829 tot zaken. Al waren de pastoors verbijsterd over de twijfels aan hun kerkrechtelijke bevoegdheden en organiseerden zij onmiddellijk een handtekeningactie om hun gelijk aan te tonen. Uiteindelijk vonden zij het toch verstandiger om samen met vier leken een commissie te vormen die in de ogen van de overheid kon optreden als een acceptabele gesprekspartner.¹¹

De rooms-katholieke begraafplaats wordt werkelijkheid

Een van de vier leken was architect Adriaan Tollus, de schepper van de nieuwe kerk in de Assendelftstraat. Hij zou door zijn professionele deskundigheid een centrale rol spelen bij de aanleg en de exploitatie van de katholieke begraafplaats.

Nog voor de “Commissie tot aanleg en beheer van een Roomsche Katholieke begraafplaats” in februari 1829 officieel tot overeenstemming kwam, had Tollus informeel met burgemeester L.C.R. Copes van Cattenburch en stadsfabriek (=stadsarchitect) Zeger Reyers overleg gepleegd. Voor het gemeentebestuur was het jaar tevoren duidelijk geworden dat een begraafplaats het beste kon worden gesitueerd in de duinen tussen de Scheveningsweg en het toen pas gegraven kanaal naar

Scheveningen (de huidige Koninginnegracht), in het gebied waar ook de joden hun begraafplaats hadden. Het bevond zich op de voorgeschreven afstand van de bebouwde kom en was hoog gelegen, zodat de doden er gedurende hun ontbinding niet met het grondwater in aanraking konden komen. Bovendien lag het gunstig ten opzichte van de overheersende zuidwestenwind –de bewoonde wereld bleef daardoor gespaard voor “nadeelige dampen”– en was het vanuit de stad redelijk te bereiken. Elke andere lokatie zou hogere kosten met zich meebrengen – en die hadden genoeg strubbelingen opgeleverd.

De gemeente had de keus laten vallen op een terrein vlakbij het kanaal, en ook de katholieken waren in dezelfde omgeving op zoek gegaan, zij het zonder veel succes. In aanmerking komende terreinen waren, als de eigenaar al tot verkoop bereid was, steevast te duur gebleken, bijvoorbeeld doordat ze te ver weg lagen of sterk moesten worden opgehoogd. De oplossing kwam toen Tollus de gemeente bereid vond om een stuk grond naast de toekomstige algemene begraafplaats in erfpacht te geven. Met een oppervlakte van ruim twee hectaren kon het royaal in de behoefte voorzien. In feite kwam deze oplossing het gemeentebestuur niet ongelegen. Na de nodige opmetingen waren Tollus en Reyers tot de conclusie gekomen dat de grond voor de algemene begraafplaats, zoals het eenmaal was afgetekend, in feite geen mogelijkheid bood om er een katholiek deel van af te zonderen. Al bij al bespaarde het roomse initiatief de lokale bestuurders een hoop zorgen. In dat licht wordt het begrijpelijk dat B en W een jaar

later ook nog afzagen van de zo omstreden inning van extra grafrechten.¹²

Het koninklijke ultimatum was gesteld en de tijd drong, zowel voor de gemeente als de katholieken, al zou halverwege 1829 nog een laatste uitstel tot 1 januari 1830 worden verleend.

Met de voorbereidingen hadden de katholieken een achterstand, maar zij wisten meer vaart te maken dan de gemeente. Voor een ontwerp had Tollus weinig tijd nodig. Begin maart 1829, amper veertien dagen nadat was besloten waar de begraafplaats zou worden aangelegd, lagen de tekeningen al op tafel. En de financiën gaven al evenmin onoverkomelijke problemen. Zoals in die tijd gebruikelijk was, schreef de commissie een lening uit. En anders dan met de burgergemeente het geval was kon zij een beroep doen op een gemotiveerde schare parochianen. “Een ieder brenge”, zo lazen dezen in een circulaire van 2 april 1829, “zijn gift bij zijn Pastoor en deze zal, hoe gering ook, voor het algemeen godsdienstig belang steeds aangenaam zijn; want, aanzienlijke bijdragen worden in dit geval van U niet gevorderd; genoeg, zoo slechts niemand zich onttrekt.” Alleen zo was er kans op een resultaat “waarin de Godsdienst-ijver uwer Catholijke voorouders zal herleven, en aan elken echt Catholijk (...) heilige vreugde en zaligen troost geven (...).”

De lening, die een bedrag van 25.000 gulden moest opleveren, werd een succes. Binnen enkele weken was genoeg geld binnen voor de aanbesteding van het eerste werk: de egalisatie van het terrein. Het door de gemeen-

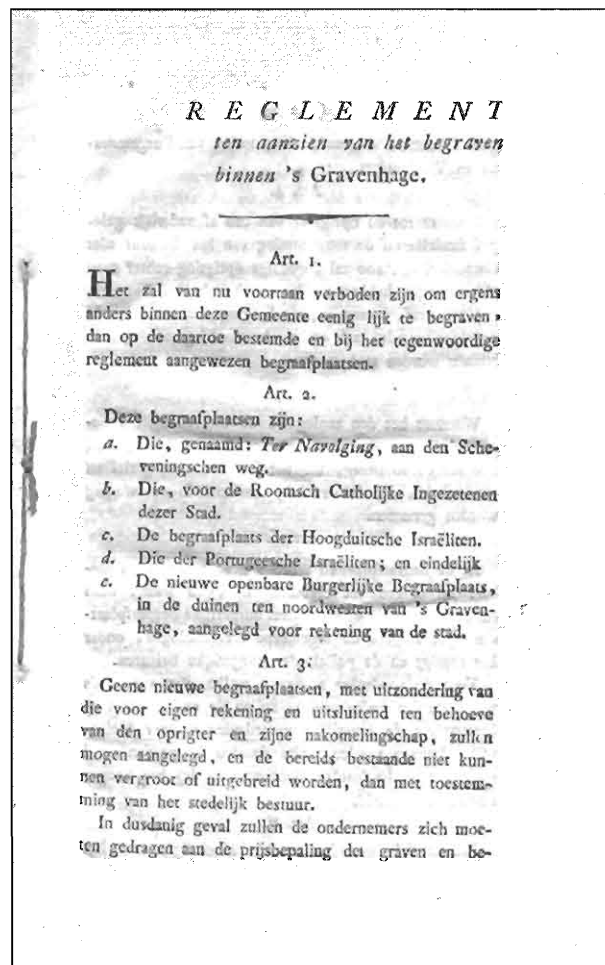
te aangeboden perceel bestond uit met struikgewas begroeid duin, dat sterke hoogteverschillen kende. Zoveel zelfs dat men even aarzelde met de aanpak van het werk toen het verhaal ging dat de nabijgelegen vinkenbaan te koop zou staan. Deze was niet alleen reeds ontgonnen, maar ook beter toegankelijk. Het bleek een loos gerucht.

Daarna concentreerde men zich uitsluitend op het terrein van de gemeente. Nadat ook de houten omheining en de bouw van twee ingangsbouwtjes – een wacht-ruimte en een woning voor de koster-doodgraver-waren aanbesteed en in het najaar van 1829 tot uitvoer gebracht, waren de belangrijkste materiële voorwaarden vervuld. Toen een koster-doodgraver was aangesteld kon het eerste graf gedolven worden. Men schreef toen zoals we weten 4 januari 1830.¹³

De vorm van het kerkhof

De snelheid waarmee Tollus het ontwerp van de begraafplaats gereed had valt te verklaren. Het was eenvoudig en rechtlijnig van opzet en vertoonde opmerkelijk veel overeenkomst met de plattegrond die de Utrechtse architect C. Kramm in 1828 had ingezonden als antwoord op een prijsvraag van de Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde. Opvallend is de dominerende kruisvorm in beide ontwerpen: twee hoofdpaden snijden elkaar loodrecht in het midden, terwijl op de kruising, waar een rond pleintje is uitgespaard, een kapel staat waarvan de omtrek opnieuw de vorm van een kruis vertoont. Tollus koos daarmee niet voor een aanleg in de zogeheten Engelse landschapsstijl, die in die tijd veel aanhangers kende en zich kenmerkte door slingerende paden en schilderachtige doorkijkjes. Hij opteerde voor een streng symmetrisch geheel waar de christelijke symboliek van het kruis het leidende principe was. De landschappelijke allure en de rijke beplanting die veel begraafplaatsen sinds het midden van de vorige eeuw hebben gekregen waren nog geen vanzelfsprekendheid. Het uit 1778 stammende Ter Navelgong zag er uit als een kerkvloer in de open lucht: een aaneenschakeling van zerken. Het ontwerp voor de begraafplaats van Naaldwijk uit januari 1829 bood hetzelfde beeld. Onderdelen werden zelfs aangeduid als “Hooge” en “Laage Koor”: precies zoals in een echte kerk konden notabelen op die plaatsen een graf reserveren terwijl het minder bedeelde volk zich met de “Kerke Ruimte” tevreden moest stellen.

De landschappelijk aangelegde begraafplaatsen kwamen op een andere manier tegemoet aan de behoefte aan klasse-onderscheid. Voor de Utrechtse algemene

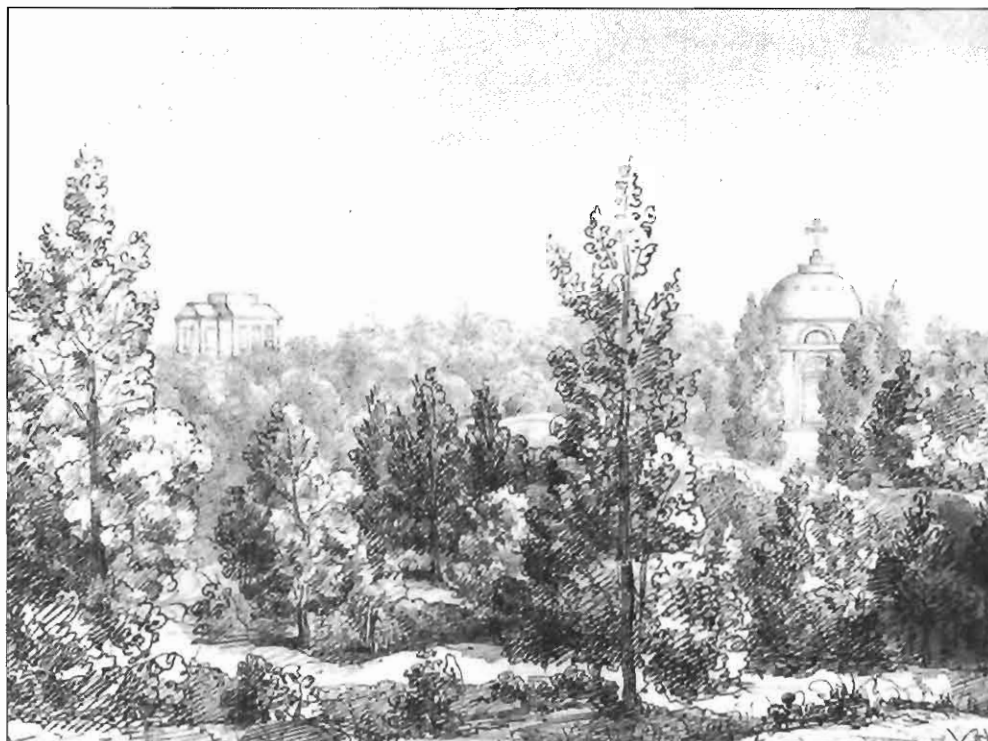

begraafplaats Soestbergen ontwierp tuinarchitect J.D. Zocher jr. in 1844 een “grafheuvel” die als het punt fungeerde waaromheen zich de eerste klas-graven centreerden. De kapel die op de katholieke begraafplaats van Den Haag was geprojecteerd, zou als een vergelijkbaar oriëntatiepunt gaan dienen.¹⁴

De katholieke begraafplaats in Den Haag werd aldus een door houtwallen omgeven, min of meer vierkante ruimte waar de graven rond een centraal element waren gegroepeerd: een nogal kale en streng aandoende ruimte, waar de aandacht niet overmatig werd afgeleid door struiken en heesters, een ruimte tenslotte die nog veel associaties met een kerk oproep. De katholieke begraafplaats was niet in de eerste plaats een romantische plek waar nabestaanden in de eerste plaats kwamen om te rouwen om het persoonlijke verlies dat zij hadden geleden. Zij kwamen er om te bidden voor het zieleheil van de overledenen. De dood was, zoals iedere gelovige wist, een tijdelijke toestand, die gevolgd zou worden door de verrijzenis en het eeuwig leven. De blik moest dan ook gericht blijven op de centrale, hoog oprijzende kapel en het kruis, dat boven op de koepel naar de hemel wees.

De begraafplaats had begin 1830 echter nog lang niet haar definitieve vorm gekregen. Van de verplichting om haar met een stenen muur te omgeven hadden de katholieken evenals de burgerlijke gemeente vanwege de hoge kosten dispensatie gekregen. Bovendien had Tollus niet het gehele terrein dat tot beschikking stond ook daadwerkelijk gebruikt. Links en rechts bleven twee forse

Gezicht rond 1850 vanuit de Scheveningse Bosjes op de kapel van de R.K. begraafplaats. Links het schijndodenhuis van de Algemene Begraafplaats. Gewassen pentekening, vermoedelijk door Paul Tetar van Elven.

repen braak liggen, bij elkaar drie-achtste van de totale oppervlakte. Ook de beplanting, die langs de paden en randen was voorzien, kon door de vroeg invallende vorst in december nauwelijks worden aangebracht. En bovenal ontbrak toen nog de kapel, het centrale punt dat de begraafplaats pas echt tot een katholieke instelling zou maken en waardoor rouwplechtigheid en begrafenissen als een samenhangend geheel op elkaar zouden kunnen volgen. Wel was alvast toestemming gevraagd om in de toekomst in de crypte van de kapel priesters te mogen begraven.¹⁵

Die toestemming werd in december 1830 overigens op formalistische gronden geweigerd, hoewel de begraafplaats ver van de bebouwde kom lag en voor de volksgezondheid dus geen gevaar te duchten was. De wettelijke bepalingen schreven immers voor dat begravingen onder kerkgebouwen formeel verboden waren. Konsekventies heeft de weigering echter nooit gehad: sinds het gereedkomen van de kapel zijn er altijd priesters begraven.

Strubbelingen over een weg

Wat de dagelijkse begraafpraktijk in die eerste jaren veel meer stoorde was de lamentabele toestand van de Kerkhoflaan, die niet veel meer was dan een mul zandpad, stoffig in de zomer en modderig in de winter. Paarden en lijkkoezen worstelden zich met de grootste moeite naar het kerkhof, en ook voor degenen die in de rouwstoeten meeliepen vormde dit een extra onplezierige omstandigheid. Het dagelijks gebruik van de weg maakte de toestand er alleen maar erger op. In mei 1831 vroegen de katholieken dan ook aan de gemeente dringend om hierin verbetering aan te brengen. Met lede ogen hadden zij gezien hoe de algemene begraafplaats via een weg langs het Scheveningse kanaal wél goed te bereiken was.

De gemeentelijke overheid bleek echter weinig zin te hebben om een oplossing aan te dragen. Nog kort daarvoor had het katholieke begrafenisreglement voor een flinke dosis argwaan gezorgd. Een van de argumenten om in 1829 van de zo gewraakte dubbele grafrechten af te komen was de belofte van het roomse kerkhof om gratis het begraven van katholieke armen te verzorgen. Volgens het katholieke reglement zou dat echter niet gelden voor lieden die niet volgens de voorschriften van de kerk waren overleden. Zouden de katholieken proberen op zo'n manier niet onder hun toezegging uit te komen? Immers, juist onder armen kon je toch lieden verwachten die het met de regeltjes niet zo nauw namen?¹⁶

Dat de pastoors besloten op dit punt een soepel standpunt in te nemen, maakte bitter weinig uit. B en W hadden weliswaar berust in de aanleg van een apart rooms kerkhof, maar extra gemeentegelden hieraan spenderen, dat was hen te gortig. Geldzorgen had de gemeente al genoeg, want de lening van 80.000 gulden die zij voor de algemene begraafplaats had uitgeschreven, was regelrecht een debakel geworden. De katholieken moesten eerst maar wat meer blij geven van gemeenschapszin. Met andere woorden, als zij alsnog voor 16.000 gulden op de mislukte lening intekenden, dan kon er over de weg gepraat worden. Pastoor Sem kreeg het dringende verzoek zijn invloed in die richting aan te wenden. Begrijpelijkerwijs sorteerde dit verzoek geen enkel effect. De katholieken hadden immers al in de buidel getast voor hun eigen begraafplaats, en bovendien stonden er in verband met de voorgenomen bouw van de kapel nog andere investeringen op stapel. Maar toen er na twee jaar nog niets aan de weg was gebeurd en zij in 1833 opnieuw op verbetering aandrongen, ontstond er een openlijke ruzie. De katholieken kregen te horen dat zij misbruik hadden gemaakt van een "overmaat aan inschikkelijkheid" en dat zij met hun kerkhof een "blijvend gedenkstuk van verwijdering" hadden geschapen.

Opnieuw zochten zij steun hogerop, bij de koning, en vergaten daarbij niet te wijzen op kostbare gemeentelijke projecten als het stedelijk badhuis en het kanaal naar Scheveningen –stokpaardjes van burgemeester Copes van Cattenburch– waar kennelijk wel geld voor was. Aan het conflict kwam in maart 1835 tenslotte een einde, toen de Gouverneur van Zuid-Holland (d.w.z. de Commissaris des Konings) als bemiddelaar was opgetreden. Op voorwaarde dat de katholieken op korte termijn een relatief gering bedrag van 1000 gulden op tafel legden bleek de gemeente bereid om de Kerkhoflaan te bestraten. Van ernstige wrijving tussen beide partijen is sindsdien geen sprake geweest.¹⁷

Bouw en inwijding van de kapel

De rooms-katholieke commissie voor de begraafplaats had B en W verweten meer aandacht te schenken aan prestige-objecten dan aan broodnodige zaken als de weg naar een begraafplaats. Maar wat dat betreft kon zij de hand in eigen boezem steken: de bouw van de kapel die toen in volle gang was, was geen project dat uitblonk door eenvoud. Mogelijk was het juist deze kapel die bijgedragen had tot de irritatie van de gemeentebestuurders: als er daarvoor geld was, waarom dan niet voor de bestrating van een weg die iedereen kennelijk zoveel ongemak bezorgde?

De bouw van de kapel, die met ruim 37.000 gulden veel meer kostte dan het kerkhof zelf, was laat van start gegaan, in april 1833, en nam meer dan vijf jaar in beslag. Pas in september 1838 kon de plechtige inzegening plaatsvinden. Vermoedelijk is de lange duur te verklaren uit het feit dat de administratie de kosten zoveel mogelijk uit de gewone ontvangsten poogde te financieren, en schulden als het maar even kon vermeed. Van de 64.000 gulden die kapel en begraafplaats samen hadden gevegd, was er niet meer dan 46.000 geleend.¹⁸ De ouderwetse “Hollandse” zuinigheid ontaardde in de praktijk van alledag echter in een schrielheid die soms wrange trekken kreeg en zowel binnen de katholieke gemeenschap als de Commissie verdeeldheid zaaide. Dat bleek nadat het bestuur van de begraafplaats in februari 1836 had besloten de traditionele collecten voor armen en wezen op de begraafplaats te verbieden. Het kerkhof moest voortaan maar zelf van die paar tientjes collectegeld profiteren, vonden de heren. Kregen de armen niet al een gratis begrafenis? Niet iedereen dacht er zo over. Er kwamen verontwaardigde brieven, een anoniem pamflet en insinuerende stukjes in de pers, terwijl binnen de Commissie een ijzige spanning heerste.

Het lid H.A. Schreuder hield het voor gezien toen pal na het door hem verafschuwde collecteverbod het voorstel kwam om ten behoeve van de kapelbouw een bedelbrief te verspreiden. Moest het bestuur van de begraafplaats zich dan zo erg isoleren van de katholieke gemeenschap? luidde zijn kritiek. Zelfs aanmaningen van het kerkelijk gezag vermochten niets tegen de onbuigzaamheid van commissieleden als Tollus en N. van Grinsven, die op hun beurt zelfs de bemiddeling van wereldlijke autoriteiten hadden ingeroepen.¹⁹

Binnen deze verzuurde atmosfeer werd de inzegening van de kapel op woensdagochtend 12 september 1838 niet het feestelijke gebeuren waarop men had gehoopt. De vijftientig militairen en twee politieagenten die waren ingehuurd voor het bewaren van de orde hadden weinig om handen met de kleine schare van voornamelijk gegoeden, die kwam opdagen. Dit hadden de commissieleden zelf in de hand gewerkt: wie op het kerkhof wilde komen moest 25 cent toegang betalen, en de toegang tot de kapel –waar de plechtigheden plaatsvonden– kostte zelfs een gulden, al gauw het dagloon van een arbeider. Dat de “recette” nog geen vijfde bedroeg van het bedrag waarop gerekend was, hadden zij kunnen verwachten. De aartspriester, die voor het herstel van de kerkelijke hiërarchie min of meer de functie van bisschop vervulde en voor deze plechtigheid was uitgenodigd, liet het te elfder ure afweten, en ook bouwmeester Tollus, die toch een hoofdrol bij de totstandkoming van de kapel had gespeeld, was opmerkelijk genoeg afwezig.²⁰

In zekere zin vormde de plechtigheid, hoe dan ook, het officiële begin van de begraafplaats. De inwijding van de grond had op 20 oktober 1831 in betrekkelijke stilte plaatsgevonden en had dan ook niet de krant gehaald. Voortaan verhief de koepel van de kapel zich temidden van het duinlandschap als een duidelijke en vroege manifestatie van het herrijzende katholicisme. Het feit dat de kapel was gewijd aan de Verrezen Verlosser onder de naam “Salvator” had in dat opzicht een dubbele symboliek.²¹

Rangen en standen

De kapel vormde het centrum van de begraafplaats. Het was de gewijde ruimte waar, alvorens de kist naar het graf werd gedragen, voor het zieleheil van de overledene werd gebeden en zij vervulde op het kerkhof dezelfde functie als het priesterkoor binnen een kerk. In de crypte werden de priesters bijgezet, terwijl in de grafkelders

De R.K. begraafplaats aan de Kerkhoflaan met in het midden de kapel.
Litho uit 1844, 75x132 mm, Universiteitsbibliotheek Nijmegen. Foto: Universiteitsbibliotheek Nijmegen.

Schets van de kapel rond 1874 met het beeld van de Verrezen Christus van Louis Royer. Het beeld verhuisde later naar de arcade. Tekening door C.C.A. Last.

die tegen de buitenmuur van de kapel gemetseld waren, de roomse notabelen een laatste rustplaats vonden. Tweede klas-graven schaarden zich vervolgens in een cirkel rond het heiligdom, terwijl de ringen daarbuiten waren gereserveerd voor graven van de derde en vierde klas. De doden lagen er dicht opeengerijd met de voeten naar de kapel, met het gezicht naar het kruis. Op de dag des oordeels konden zij bij hun herrijzenis als het ware direct oog in oog staan met de nederdalende Heiland. Tenminste, als men er van uitging dat de kapel daarbij als heilige, gewijde plaats een van de centra van het machtige gebeuren zou vormen. In een wat naïeve gedachtengang was het dan ook prettig om op de eerste rang te liggen, een genoeg dat niet was voorbehouden aan de doden die op de overblijvende velden begraven waren. Hier lagen zij die “van de armen” waren begraven.²²

Zo werkten de standsverschillen ook na de dood nog door, en het was daarbij allereerst de positie ten opzichte van de kapel die de klasse bepaalde, en niet het feit of het een eigen graf betrof of een huurgraf. Vanuit de spirituele gedachte die de plaats van begraven oorspronkelijk bepaalde vond het bestuur van de begraafplaats het dan ook onwenselijk dat pastoor Lochman temidden van de armen begraven werd, zoals hij zelf had gewild. Als pater franciscaan had hij de gelofte van armoe afgelegd. Een priester hoorde echter thuis binnen de kapel, vonden, en dat had niets met de wereldse waarden van armoe en rijkdom te maken. Integendeel, het door de pater verlangde graf kwam juist neer op een “in het oog lopende afzondering”.²³

Voor de gemiddelde katholieke ging het echter niet zozeer om een plaats “dichter bij Christus” maar was het vooral een kwestie van meer of mindere stand. Het kon ook niet anders in een maatschappij die doortrokken was van standsverschillen. Afkomst en beroep, maar vooral welstand en bezit vormden daarbij de ijkpunten en gaven iemand de mogelijkheid zich in positieve zin te onderscheiden. Het lag voor de hand dat de begraafplaats daarvan een afspiegeling vormde. En juist omdat de plaats van de graven zo bepalend was voor de klassen, waren de daarvoor gereserveerde stukken grond zorgvuldig van elkaar gescheiden door heiningen en heggen.²⁴

Het al of niet hebben van een “eigen” graf had zoals gezegd in theorie met die rangorde niets te maken. In alle betalende klassen waren zowel eigen als algemene of huurgraven. De meeste mensen –de minder welgestelden– lieten zich echter in een (goedkoper) huurgraf begraven: van de 627 doden die in 1848 ter aarde waren besteld –waaronder overigens 357 kinderen onder de twaalf jaar– kregen er maar achttien een koopgraf. En het merendeel (372) kwam terecht in een graf van de vierde klas, de laagste waarvoor moest worden betaald. De allerlaagste klasse –de vijfde– was bestemd voor de armen die een gratis begrafenis kregen.²⁵

De ingang van de begraafplaats kort na de voltooiing van de kapel.
Litho: Gebrs. Van Lier, 1839/1840.

De grafrechten –d.w.z. de som die men voor een begrafenis aan het kerkhof moest betalen– varieerden in die tijd van f114,18 tot f25,98 en waren voor de meesten al hoog genoeg. Voor de aankoop van een eerste klas-graf moest men inclusief de zerk bovendien een bedrag van f318 neertellen en voor een graf in de vierde klas f14. Dit laatste bedrag lijkt gering, maar een gemiddelde arbeider verdiende in die tijd weinig meer dan f1,50 per dag, een bedrag dat zijn budget weinig speling liet. De vijftig gulden die de goedkoopste begrafenis inclusief de kist en bijkomende kosten aan een katholieke werkmans kostte, oversteeg al ruimschoots zijn maandinkomen. Dat in 1848 maar één graf in de goedkoopste klas werd gekocht valt goed te begrijpen.²⁶ Daarbij kwam dat middenstanders die geld voor een koopgraf over hadden, zich uit standsbewustzijn liever in de derde klas lieten begraven. De vraag naar koopgraven in die categorie werd zelfs zo groot dat de begraafplaats na verloop van jaren met een ruimteprobleem te kampen had. De oplossing werd gevonden door een deel van het lager geklasseerde terrein te annexeren, iets wat ook met andere klassen gebeurde. Het gevolg van die verschuivingen was dat tweede en derde klas familiegraven soms onbedoeld, maar broederlijk naast elkaar kwamen te liggen.²⁷

Eigen koetsen en dragers

Standverskil kwam bij een begrafenis nog op veel andere manieren tot uiting. Bijvoorbeeld in de kwaliteit en afwerking van de kist of van het baarkleed, het aantal dragers, hun kleding, de lijkoetsen in “groot” of “klein costuum”, de paarden die al of niet met manekappen en kleden waren bedekt, het aantal volgkoetsen. Ook de katholieke liturgie bood tal van mogelijkheden, zoals de aankleding van kapel en altaar, het aantal kaarsen dat rond de baar werd aangestoken, het gebruik van zangers en orgel. Katholieke Hagenaars waren daardoor in verhouding duurder uit dan hun protestante stadgenoten, vooral als zij een begrafenis in een van de hogere klassen wilden.²⁸

In feite was er sprake van een stevige dwang. Als goed katholiek hoorde men zich te laten begraven in de gewijde aarde van het “eigen” kerkhof, maar daarmee werd men ook verplicht gebruik te maken van de koetsen en de dragers die door datzelfde kerkhof werden geleverd. De prijs daarvan was doorberekend in de grafrechten.

De roomse begraafplaats nam daarmee in de Residentie een unieke positie in. Mogelijk ging het initiatief om zelf voor dragers en koetsen te zorgen terug op het idee dat een gemeenschap voor het begraven van haar doden hoorde te zorgen. Precies zoals in het pré-revolutionaire tijdperk gilden en buurten een taak hadden gehad bij het begraven van hun leden en buurtgenoten, en zoals ook de stad in het begin van de eeuw nog gezorgd had voor de aanstelling van begrafenisdienaren en dragers. In de praktijk hielden deze laatsten zich overigens louter bezig met het begraven van de stadsarmen.

Het motief dat het vaakst werd uitgesproken bevatte in feite een element van verzuiling. Katholieken, zo werd geredeneerd, konden alleen door katholieke dragers ten grave worden gedragen. Alleen zij konden garant staan voor “eene gepaste godsdienstige stemming” en een “gepaste orde overeenkomstig het godsdienstig doel” van de begraafplaats. Andere dragers zouden daarentegen al gauw door een spottende of oneerbiedige houding de plechtigheden ontheiligen. Of dit argument wel zo steekhoudend was, is de vraag. De dragers in kwestie waren geen pastorale werkers, maar eenvoudige lieden die uit waren op een vaste verdienste. Er werd van hen geëist dat zij gekleed in behoorlijke rouw de doden van het sterfhuis naar het kerkhof “droegen”, aldaar de kerkelijke ceremonie met “stichting” bijwoonden en tenslotte de familie “in statie” weer naar huis begeleidden. De routine zorgde er echter vaak voor dat de stichtelijke plooi uit het gezicht trok en de statige houding verzakte. Keer op keer kwamen er klachten over deze door het kerkhof verplichte functionarissen. Een reglement van 1879 bevatte niet voor niets opmerkingen over tabaksgebruik, ongeschoren tronies, ongepoetste laarzen en het dragen van vuile en gescheurde kleren.²⁹ Het eerlijkste argument voor het verplicht leveren van koetsen, dragers en kleden was in feite van financiële

aard. De begraafplaats kon zich daarbij beroepen op eeuwenoude rechten. Al in de Middeleeuwen hadden de kerken de huur van het kerkelijke baarkleed verplicht gesteld. Zozeer dat een gilde een schadevergoeding moest geven aan de kerk als het bij de begrafenis het eigen gildekleed gebruikte.

De katholieke begraafplaats was zeer gehecht aan de eigen koetsen en dragers. Zij raakte dan ook hevig ontsteld toen in 1850 een provinciaal reglement in de maak was dat een eind dreigde te maken aan deze combinatie van gedwongen winkelnering en koppelverkoop. Maar van de kant van het publiek en vooral van de begrafenisondernemers kwam er forse kritiek op het monopolie dat de begraafplaats zich had toegeëigend.

De ondernemers zagen er vooral een aantasting van hun concurrentiepositie in. Doodbidders en begrafenisfondsen vervulden sinds het wegvallen van de oude gilden en buurten in toenemende mate een centrale rol bij de regeling van begrafeningen. Er was zelfs een "wilde markt" ontstaan waar alle partijen probeerden het eigen terrein af te bakenen: kosters, aansprekers, fondsbodes, stalhouders, begrafenisbedienaren en ook de begraafplaatsen.

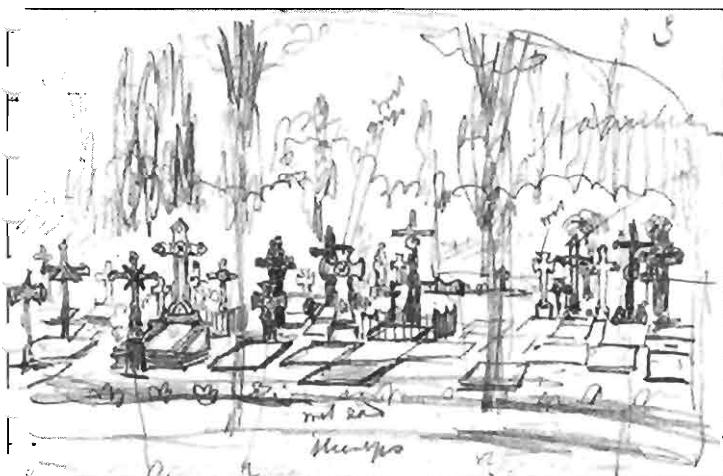
Voor het publiek had de starre houding van de begraafplaats onprettige gevolgen. Conflicten ontstonden bijvoorbeeld wanneer een familie de koetsen van de katholieke begraafplaats zo inferieur achtte dat zij de voorkeur gaf aan het voertuig van de ondernemer. Er gingen in het bestuur dan verbolgen stemmen op om in zo'n geval de vreemde koets niet toe te laten op de begraafplaats. Want anders, zo redeneerden de heren, zou het erop uitdraaien dat nabestaanden een overledene een uiterst deftige begrafenis bezorgden,

met sjieke koetsen van vreemde stalhouders, om tenslotte het lichaam in een goedkoop graf achter te laten. En daar was de begraafplaats niet bij gebaat: de statie van het begrafenisceremonieel moest gekoppeld blijven aan de klasse van het graf, en het beste was zoets in de hand te houden met eigen koetsen en dragers!³⁰

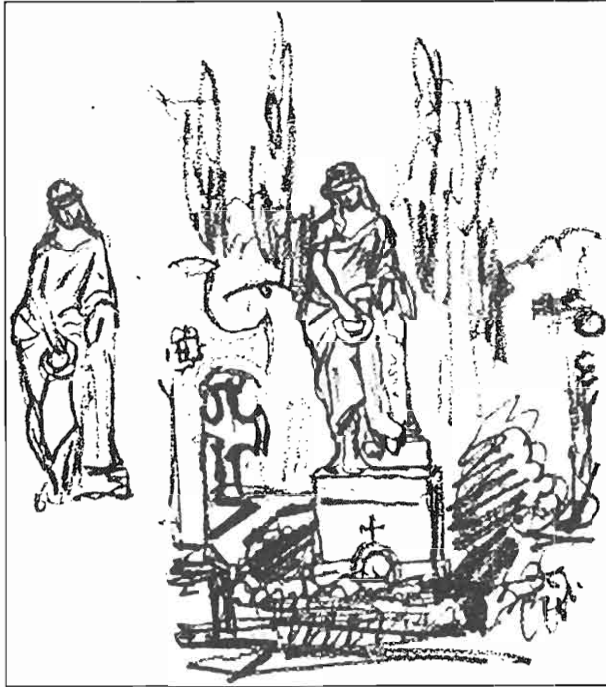
Monumenten en kruisen

Al bij al werden de inkomsten van de begraafplaats in de negentiende eeuw voor het merendeel geleverd door de tallozen die in de goedkoopste klassen werden begraven, in eenvoudige huurgraven en op sobere grasvelden, waar hoogstens een simpel houten kruisje de plaats aangaf. Maar hoewel slechts een vijfde van de revenuen afkomstig was uit de verkoop van familiegraven, ging daar toch de meeste aandacht naar uit. De koopgraven bepaalden met hun gedenktekens het gezicht van de begraafplaats en gaven er cachet aan. De enkele tientallen eerste klas-kelders rond de kapel leverden, hoe duur ze ook geprijsd waren, met elkaar slechts een relatief bescheiden bijdrage, maar imponeerden door hun statige rangschikking en de illustere namen op de zerken. De koopgraven namen, naarmate de jaren verstreken, ook steeds meer oppervlakte in beslag. Dat betekende ook dat een groeiend areaal werd bedekt met kruisen en andere graftekens.

De kruisen en zerken overheersten, zoals afbeeldingen uit het midden van de eeuw laten zien. Afwijkende gedenktekens kwamen zelden voor. Het voor de helft uit geestelijken bestaande bestuur van de begraafplaats stond trouwens weinig positief tegenover monumenten die door een wereldse individualiteit teveel aandacht zouden trekken. Een kerkhof hoorde een plaats te zijn waar de gedachten zich richtten op het hiernamaals en de verrijzenis, en niet op het voorbijgane aardse leven. Dat was mis gegaan met het monument dat in 1842 op het graf van de jong gestorven landschapschilder Wijnand Nuijen was opgericht. Alleen al de begrafenis op 9 juni 1839, die werd bijgewoond door een honderdtal persoonlijkheden uit de kunstwereld, was een bijna mondaine gebeurtenis geworden, opgeluisterd door koorgezang en blaasmuziek. "Vaarwel, o jeugdige vriend!

Kruisen en zerken op de begraafplaats in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Potloodtekening door C.C.A. Last.

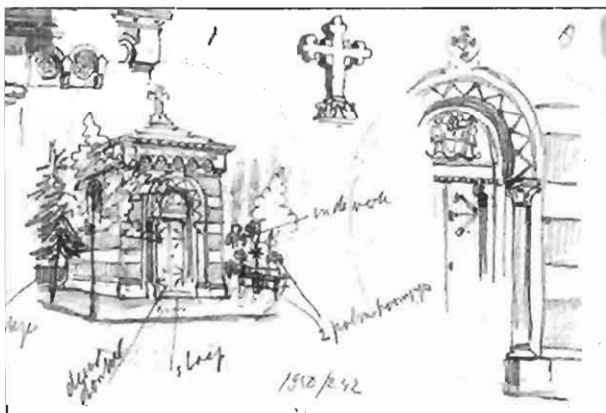
Schets van een grafmonument
door C.C.A. Last, ca. 1874.

Grafmonument voor de
schilder Wijnand Nuijen.
Pen- en penseeltkening in
grijs, anoniem, 1842.

rondom wiens graf we ons scharen/De rouw in 't krimp-
pend hart, in 't oog de weemoedstraan”, had het koor
gezongen. En de plechtigheden die drie jaar later
gepaard gingen met de onthulling, deden daar niet voor
onder. De heren geestelijken hadden waarschijnlijk niet
gehoord hoe zelfs de dominee-dichter J.J.L. ten Kate er
had staan declameren “met dien verheven dichterlijken
toon, (...) die weerklank in de harten van ieder der
tegenwoordigen vond”. Maar het monument zelf kon-
den de pastoors op hun gemak observeren: het had niets
godsdienstigs en bevatte “zinnebeelden en opschriften
(...) die eene catholijke begraafplaats zich tot geene eer
zou hebben aangerekend”. Inderdaad vertoonde het
gedenkteken geen enkel christelijk symbool, louter een
door lauweren omgeven schilderspalet, met twee regels
die zeker geen verwijzing naar verlossing en hiernamaals
bevatten: “Genie riep Nuijen op, hij leefde kort en
groot; Zijn stof rust in dit Graf, zijn naam trotseert den
dood.”³¹

De grafkapel van Guillaume
Rozy kort na de bouw in 1872.
Potloodtekening door
C.C.A. Last.

Grafkapellen, zoals die in zuidelijker streken voorkom-
en, heeft de begraafplaats nauwelijks gekend. Dergelij-
ke uiterst kostbare grafmonumenten pasten slecht bij de
Hollandse soberheid. Een plan van een graaf Ponia-
towski in 1852 om een grafkapel voor zijn vrouw op te
richten kwam niet ten uitvoer, maar ontlokte wel de
opmerking dat dergelijke graftekens niet moesten wor-
den gestimuleerd. Er was al gauw kans dat de omgeving
van de kapel werd overwoekerd door ontsierende bouw-
sels.³² En toen de Fransman Guillaume Rozy in 1872
een kapelletje wilde plaatsen, kreeg hij te horen dat “tot
versiering der begraafplaats tegen het stichten van zulk
een monument” geen bezwaar bestond, mits het terecht
kwam op het terrein van de vijfde klasse – ver van de
kerkhofkapel.³³

Feit is dat gedurende de eerste decennia van het bestaan
van het kerkhof er zelden grafmonumenten verschenen
die iets meer inhielden dan een conventioneel kruis of
een steen met opschrift. Zo'n uitzondering vormde de
stenen leeuw die K.P.A. Baron de Salis in 1865 op het
graf van zijn trouwe knecht liet plaatsen, of het borst-
beeld waarmee de te Parijs wonende beeldhouwer Bart
van Hove de nagedachtenis van zijn moeder wilde eren.
Dit laatste werd pas na langdurige discussies toegestaan,
en niet voordat het bestuur de buste grondig had geïn-
specteerd.³⁴ Later zouden deze –nu alweer verdwenen–

*De begraafplaats met toegangshek, kosterswoning en lijkenhuis vóór 1871.
Foto: Gebrs. Delboy.*

monumenten als trekpleisters voor de negentiende-eeuwse bezoekers fungeren. De leeuw had in 1891 al zo'n reputatie gekregen dat gemeentearchivaris A.J. Servaes van Rooyen kwam informeren of het beeld niet een plaatsje in het stedelijk museum zou kunnen krijgen. Het monument was toen echter alweer verdwenen. Ook het monument van Nuijen was gedoemd te verdwijnen, ondanks de reddingspoging die architect W.B. van Liefland in 1907 zou ondernemen.³⁵

Bloei en uitbreiding

De begraafplaats aan de Kerkhoflaan was het bezit van de gehele katholieke gemeenschap van Den Haag. Dat werd nog eens duidelijk vastgelegd in 1857, vier jaar na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, die wil zeggen na het herstel van de kerkelijke organisatie zoals die voor de Reformatie had bestaan. Evenals tot dan toe het geval was geweest werd het bestuur van de begraafplaats voor de helft door de gezamenlijke pastoors gevormd, maar nieuw was dat de leken nu officieel door de respectieve parochiële kerkbesturen waren afgevaardigd.³⁶

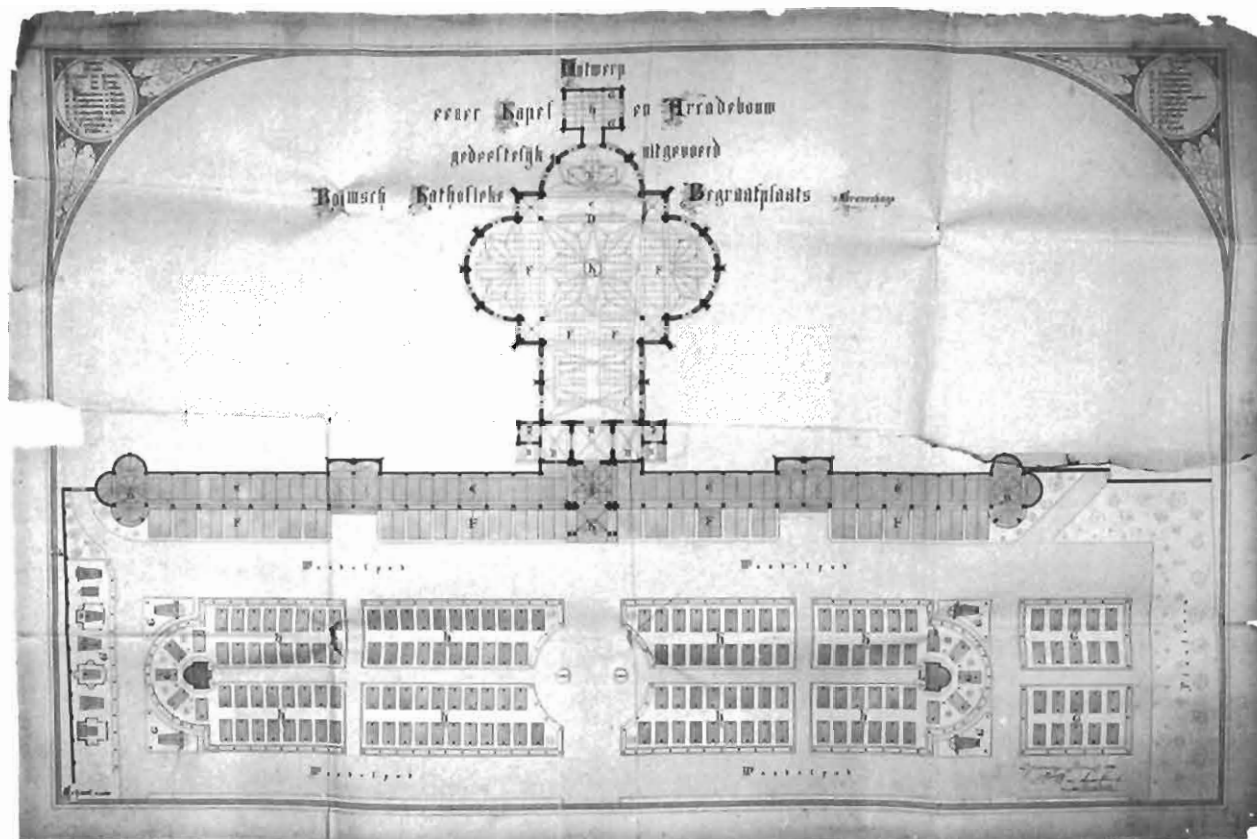
Het was voor elke katholiek dan ook vanzelfsprekend dat hij zich als lid van zijn kerk op de rooms-katholieke begraafplaats liet begraven, en niet op Eik en Duinen, dat sinds 1830 het katholieke stempel verloren had, noch op de Algemene Begraafplaats, die bij de katholieken en andere Hagenaars bekend stond als protestants. Die trouw aan het "eigen" kerkhof valt rechtstreeks af te lezen uit de statistieken. De katholieken maakten in de vorige eeuw bijna een derde van de Haagse bevolking uit, en die verhouding was tot in de jaren twintig van onze eeuw exact terug te vinden in het aantal mensen dat op het katholieke kerkhof zijn laatste rustplaats vond. In 1855 waren dat er bijvoorbeeld 766 op een totaal van 2379 en in 1920 nog 1203 van de 3698 overledenen.³⁷

Toen de bevolking van de Hofstad in de tweede helft, en vooral het laatste kwart van de eeuw explosief begon te groeien, had dat vanzelfsprekend ook gevolgen voor de begraafplaats, want het aantal sterfgevallen maakte eveneens een sterke stijging door – al betekende een verdubbeling van de Haagse bevolking tussen 1880 en 1900 niet automatisch dat er ook tweemaal zoveel doden te betreuren vielen. Dat had te maken met de daling van de kindersterfte, een feit dat op zijn beurt te danken was aan de verbeterde hygiënische omstandigheden en de geleidelijke stijging van de welvaart.³⁸

De grotere aantallen begrafenissen hadden niet alleen tot gevolg dat de inkomsten van de begraafplaats stegen, maar ook dat het kerkhof voller en voller raakte. Dat kwam vooral door de groei van het aantal koopgraven, die immers een permanent beslag op de ruimte legden – huurgraven werden daarentegen periodiek geruimd.

In 1864, toen er tegen de 700 katholieken per jaar begraven werden, werd er voor het eerst aan gedacht het terrein te vergroten. Er waren toen nog genoeg uitbreidingsmogelijkheden op eigen terrein. De lap grond die in 1829 door de gemeente was afgestaan, was zoals eerder gezegd slechts voor een deel in gebruik genomen. Van de ruim twee hectaren was driekwart hectare tot dan toe alleen met bomen beplant.

Het eerst kwam een strook aan de beurt die de eigenlijke begraafplaats tot dan toe van de openbare weg – de Kerkhoflaan – had gescheiden. Hij werd in oktober 1864 ingezegend en bestemd voor de vijfde klas, wat gezien de perifere ligging geen verbazing wekt. Een jaar later schoof de grens van het kerkhof nog eens op in de richting van de weg toen een laatste strook, die aan de gemeente behoorde, in erfpacht werd verkregen. Het zijn deze uitbreidingen die thans de verzonken ligging van het toegangshek verklaren. De elegante ingangspartij met het halfronde voorplein kreeg tenslotte enige jaren later, in 1871, haar definitieve vorm toen naar het ontwerp van architect G. Brouwer langs de Kerkhoflaan een stenen muur met hekwerk werd gemetseld.³⁹

De arcade

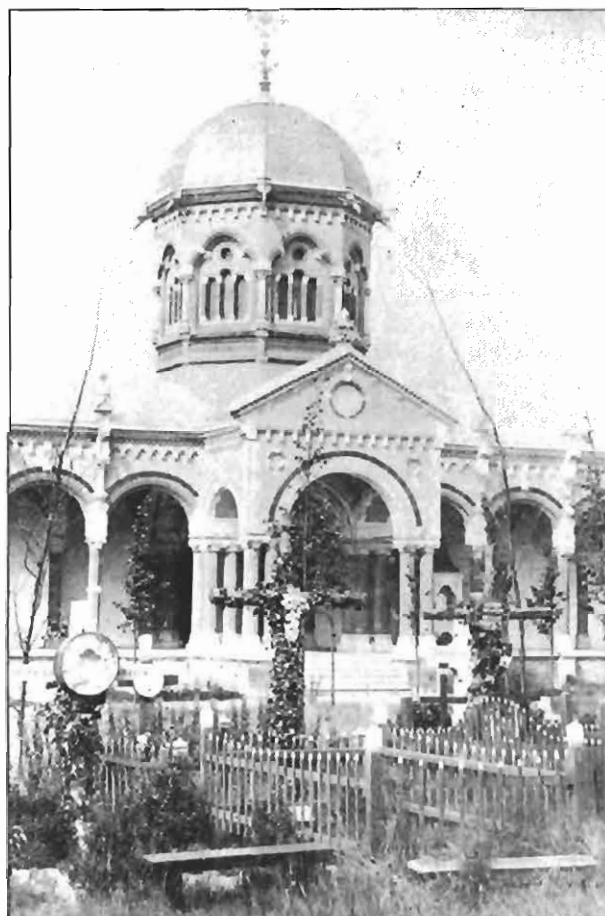
Een nieuwe uitbreiding had plaats in de jaren 1884-1885. Daarvoor maakte men gebruik van een tot dan toe onontgonnen stuk grond aan de kant van het aangrenzende "Prinsevinkenhuis". De uitbreiding ging ditmaal gepaard met een opmerkelijke verfraaiing.

Dit vindt deels zijn verklaring in de gunstige financiële situatie. Het bestuur had intussen een uit financieel oogpunt heel gelukkige greep gedaan door in 1866 dit "vinkenhuis" – een buitenplaats met een vinkenbaan – aan te kopen. De bedoeling was voldoende grond achter de hand te hebben voor het geval er serieus aan een radicale uitbreiding moest worden gewerkt. Het voordeel kwam echter uit een andere hoek. De stad begon zich namelijk sterk in deze richting uit te breiden en vanaf 1873 waren grondmaatschappijen, speculanten en bouwondernemers druk in de weer met aankopen, verkopen en verkavelen. Het "Prinsevinkenhuis" onderging automatisch een opzienbarende prijsstijging. De buitenplaats, die in 1866 een bedrag van 14.000 gulden had gekost, zou tenslotte als bouwgrond niet minder dan 160.000 gulden opbrengen, wat na aftrek van de nodige kosten neerkwam op een pure winst van 63.500 gulden. Maar ook zonder dat onvermoede voordeel was de financiële toestand van de begraafplaats al heel wat rooskleuriger geworden. De schulden konden sinds 1840 in een stevig tempo worden afgelost, terwijl de inkomsten alleen maar bleven stijgen.⁴⁰

Deze omstandigheden maken het begrijpelijk dat het bestuur tot een substantiële investering bereid was toen er een tekort bleek aan koopgraven in de hogere klassen. In de cirkels rond de kapel was namelijk geen ruimte meer. De eerste plannen waren nog bescheiden. De gedachten gingen uit naar een galerij met keldergraven

Ontwerp van W.B. van Liefland voor de arcade met kapel, 1884. ARKB.
Foto: Gem. Dienst REO.

Het middenpaviljoen van de arcade in 1889.

en in mei 1883 waren twee bestuursleden in gezelschap van de jonge architect W.B. van Liefland naar de katholieke begraafplaats van Rotterdam getogen om de twintig jaar eerder gebouwde galerij te bekijken. Een ding was toen duidelijk geworden: in Den Haag moest het veel minder kostbaar uitpakken en ook was het beter de galerij bij stukjes en beetjes op te bouwen, al naar gelang de behoefte.

Een jaar later, in april 1884, kwam Van Liefland met een ontwerp dat met een kostenraming van 20.000 gulden acceptabel leek. Maar zoals zo vaak het geval is met bouwplannen, zou het anders lopen. Nadat het eerste besluit gevallen was, raakte het bestuur gewend aan het lokkend perspectief van een rijk uitgevoerde galerij die het zich emanciperende katholicisme tot eer zou strekken. Het jeugdig enthousiasme van de architect had maar weinig woorden nodig om het bestuur tot prestigieuze plannen te verleiden.

In juli van hetzelfde jaar 1884 lieten de heren zich overhalen tot een wijziging die de kosten op 34.000 gulden zou brengen. Maar daarbij bleef het niet. Nog geen twee weken later legde de architect alwéér nieuwe plannen op tafel, notabene vlak nadat het werk al was aanbesteed en voor 31.689 gulden gegund. In feite, zo luidde de boodschap van de heer architect, zou het reeds aanbestede plan altijd een onafgemaakte indruk wekken en "brokwerk" blijken. Er waren "breedvoerige" discussies nodig, maar tenslotte viel de keus toch op het duurste plan, dat op 36.750 gulden werd begroot. Inderdaad leek het allerlei nieuwe voordelen te bieden: de arcade vormde in deze variant een fraaie afsluiting van de begraafplaats en bood vanaf de zijpaden een schitterend perspectief. Een ander voordeel achtte men de uniforme rangschikking van de graven onder de arcade, die "gelegenheid (bood) tot het daarstellen van gedenkplaten voor elk graf".⁴¹

De kosten stegen verder. In november werd bij de financiering al rekening gehouden met een totaalbedrag van 50.000 gulden. Maar in zijn bevlogenheid kwam architect Van Liefland met nog een ander idee, namelijk om tegen de middenpartij van de arcade een nieuwe kapel aan te bouwen. Bestek, tekening en begroting had hij al klaarliggen!

Daar gingen de bestuursleden echter niet op in. Zij vonden het nu wel genoeg en hadden geen behoefte aan een tweede kapel. Bovendien begrepen zij dat de bouwkosten ook zonder allerlei extra's een hoge vlucht dreigden te nemen. En inderdaad, toen een jaar later, in 1885, de voltooide arcade in al haar glorie stond te pronken, bleek de rekening te zijn opgelopen tot niet minder dan 88.600 gulden.⁴²

Het nieuwe bouwwerk werd op Allerzielen met gepaste plechtigheid door deken G.F. Drabbe ingezegend. De begraafplaats had, zo konden de aanwezigen constateren, een nieuw cachet gekregen. Enerzijds verleende het spel van koepels iets majestueus aan het oude kerkhof, met een onmiskenbaar "rooms" karakter. Anderzijds kreeg het terrein door de hoge afsluiting een intimiteit die het daarvoor niet had bezeten.

Tegelijk was er sprake van een opmerkelijke accentverschuiving. In 1838 werd het kerkhof beheerst door de hoog oprijzende kapel en de daaromheen geschaarde rijen van overleden gelovigen. In 1885, een halve eeuw later, werd de begraafplaats in belangrijke mate gedomineerd door een langgerekte galerij, die tot rustplaats diende van aanzienlijke katholieken. Een verschuiving van verticaal naar horizontaal, die een eigen symbolische betekenis had: de pure gerichtheid op het hierna maals kreeg gezelschap van een oriëntatie op de wereldse realiteit van een bloeiende geloofsgemeenschap.⁴³

Conflicten over het begraven

De majestueuze architectuur van de arcade straalde op het gehele kerkhof af, maar het was de roomse elite die er het meest van profiteerde. Althans, zo zal het zijn gevoeld door de katholieken die hun doden in een naamloos algemeen graf bezochten, waarvan alleen een klein houten kruisje in het gras de aanwezigheid verried. Maar iedereen moest er wel stevig aan meebetalen. De tarieven van de roomse begraafplaats waren hoog. Dat blijkt uit de tarieven die begrafenisondernemingen publiceerden. Bij de 's-Gravenhaagsche Begravenis Onderneming moest men voor een eerste klas-begravenis op de Algemene Begraafplaats 180 gulden neertellen, terwijl een begravenis in de dezelfde stijl op het katholieke kerkhof 240 gulden kostte. Het verschil lag voor een deel in datgene wat voor de begraafceremonie werd betaald. Voor een ander deel had het prijsverschil te maken met de bedragen die de begraafplaats vroeg voor het leveren van koetsen en dragers.⁴⁴

Het verplichte gebruik daarvan stuitte bij het publiek steeds vaker op bezwaren. Lijkkoetsen die van het Oude Mannenhuis vertrokken, reden soms zo hard dat de oudjes die het lichaam van hun gestorven kameraad naar het kerkhof begeleidden, zich aan het rijtuig moesten vastklampen en zich aldus lieten voort slepen. En begrafenisondernemer L.W. Hansen klaagde eens dat een vierde klas-koets was komen voorrijden, juist nadat hij de familie had aangeraden in plaats van een derde klasrijtuig er een in de tweede te nemen. Voor een stands-

De kapel met de door populieren omzoomde toegangslaan tussen 1870 en 1875. Tekening door C.C.A. Last.

bewuste negentiende-eeuwer was zoiets een uiterst gevoelig feit. De klachten waren duidelijk: de stalhouder met wie de begraafplaats een contract had afgesloten, had te weinig materieel en koetsiers, leverde “haastwerk” en was soms niet in staat op tijd een behoorlijke koets af te leveren. Vreemd was dat niet. De begraafplaats had als groot-verbruiker een scherpe prijs bedongen die de stalhouder wel een vaste klandizie bezorgde maar weinig ruimte voor investeringen en onderhoud liet. En dat terwijl het publiek steeds hogere eisen stelde. Al in 1871 hadden de stalhouders erop gewezen dat koetsen die een kwarteeuw eerder als “groot costume” golden, toen eigenlijk niet goed genoeg meer waren voor het “klein costume”.⁴⁵

In 1885 probeerde de begraafplaats het probleem op te lossen door met meerdere (katholieke) rijtuigverhuurders in zee te gaan. Maar ook toen bleken er nog te weinig koetsiers. De oplossing werd gevonden door voor de verschillende klassen verschillende begraaf tijden voor te schrijven: lagere klassen in de vroege ochtenduren, hogere later.

Het was een oplossing die opnieuw het standsverschil benadrukte. Kan de maatregel niet worden teruggedraaid, vroegen zeshonderd “minder gefortuneerde katholieken” in een door hen persoonlijk ondertekende petitie. Begrijpen de heren bestuurders dan niet dat vroege begrafenisuren in koude jaargetijden, en door persoonlijke omstandigheden en verre afstanden, de

grootste zwaarigheden kunnen opleveren? En is het niet zo “dat de verschillende standen, door de bepalingen voor de vijf klassen (men denke slechts aan het verbod van manekappen voor de derde klasse) al zichtbaar genoeg zijn aangegeven, en men deze niet door nieuwe maatregelen nog scherper had behoeven af te bakenen?” De petitie had geen enkel effect en werd door het bestuur zonder commentaar terzijde gelegd.⁴⁶

Een dergelijke onaangedaanheid was tekenend voor de toenmalige gezagsverhoudingen, maar niet-katholieke begrafenisondernemers als Hansen, die eigen professionele belangen hadden, ergerden zich heftig aan het katholieke monopolie, en zij staken dat niet onder stoelen of banken. Hansen was het, aldus de toenmalige directeur van de begraafplaats A.J.Th. Duynstee, er vooral om te doen “lijken met te laag gestelde tarieven naar Eik en Duinen te brengen”, stelde “de Rooms-Katholieke begraafplaats zooveel mogelijk in een bespottelijk daglicht” en trok zich niets van de voorschriften aan, “opdat hunne leeken niet langer aan banden zullen liggen”. Zo had hij het een keer bestaan op de begraafplaats te verschijnen met twaalf eigen dragers, “luxe gekleed met rond uitgesneden rok en zwarte nestels”!⁴⁷

T A R I E F
VAN
B e g r a f e n i s - R e c h t e n
OP HET
ROOISCH KATHOLIEK KERKHOFF
TE
S G R A V E N H A G E.

Voor ieder lijk is verschuldigd:

In de algemeene graven.		In een eigen graf.	
/ 125.— Eerste Klasse	/ 100.—
- 70.— Tweede „	65.—
- 46.— Derde „	42.—
- 26.— Vierde „	33.—

In deze prijzen is begrepen het gebruik van de begraafplaats met begraving en stoffen, vakkundig, overeenkomstig aan de verschillende klassen, verspreid voor begravingen der eerste en der tweede Klasse, daar meden en voor die der derde en vierde Klasse door twaalf lijfdragere. Aan graven die door het bestuur aangekocht en betaalde dragere worden van wegen betrefve, inschuldigen en overeenstemmen inschuldigen eveneens.

In ruwe van die laatste te te de bevestigingsprijzen niet begrepen. Voor kinderlijken betref in eigene of in algemeene graven, waarbij geen bestelijke overeenstemmen plaats hebben:

Stonden het jaar.		Tot twaalf jaar.	
/ 11.— Eerste Klasse	/ 20.—
- 4.— Tweede „	8.—
- 2.— Derde „	4.—
- 1.50 Vierde „	2.50

Het bevestigingsrecht lijfdragere, lijfdragere en, vindt zich niet af in kinderlijken. Daarvoor wordt aflos vergoeden aan de dragere der bestalle betrefkingen.

Tarief van begrafenis-rechten 1882. ARKB

Een feit is dat de katholieke begraafplaats niet zomaar te vergelijken was met een commerciële instelling als de particuliere begraafplaats van Eik en Duinen. Zij was het bezit van de gehele Haagse katholieke gemeenschap en een kerkelijk instituut dat overwegend onder geestelijke leiding stond. Vanuit deze context was het niet vreemd dat deken G. Elsen in 1866 voorstelde om een deel van de winst van de begraafplaats te bestemmen voor de subsidiëring van het noodlijdende katholieke onderwijs. Hij kreeg zonder moeite de toestemming van het bestuur, al vroegen sommigen vanuit een wereldser visie zich even af of het wel correct was tegenover de katholieken die hun geld in de begraafplaats hadden gestoken, en de mensen die hoge bedragen neertelden voor hun koopgraven.

Sindsdien vormden de subsidies een vaste uitgavenpost. Zij gingen naar organisaties als de St. Willibrordus- en Vincentiusvereniging, die met name het onderwijs voor de lagere sociale klassen verzorgden. Ook andere instellingen, zoals het ziekenhuis St. Johannes de Deo in het Westeinde, profiteerden van de relatieve rijkdom van de begraafplaats. In 1895 was er in totaal ruim een ton aan subsidies uitgekeerd. De opvattingen waren veranderd sinds de ruzies over de armenbus.⁴⁸

Een zakelijker beheer

Tegen het eind van de eeuw kondigden zich ook in andere opzichten veranderingen aan. De tijden waren langzamerhand voorbij dat de heren pastoors samen met enige weldenkende leken, onder het genot van sigaren en wijn⁴⁹ en met een handvol vaste principes het wel en wee van de begraafplaats op afdoende wijze konden behartigen. De maatschappij vroeg inmiddels om een zakelijke en professionele aanpak. Daarbij kwam dat het bestuur in de jaren negentig al zestien leden telde, tweemaal zoveel als het oorspronkelijke aantal. Dit was het onmiddellijke gevolg van de verdubbeling van het aantal parochies in Den Haag. In feite was het bestuur daarmee te omvangrijk geworden om een behoorlijke greep op het beleid te houden, vooral voor wat de dagelijkse gang van zaken betrof.

Op voorstel van bestuurslid E.A.M. van der Kun, in het "dagelijks leven" lid van de Tweede Kamer met interesse voor financieel-economische problemen, werd in 1895 een aantal ingrijpende wijzigingen doorgevoerd. Er kwam een dagelijks bestuur van drie leken, en dit impliceerde dat de geestelijken op tal van punten geen directe invloed meer konden uitoefenen. Maar bovenal kwam er een zakelijker beleid en een administratie die beter inzicht bood in de werkelijke kosten en baten. Het

bleek dat de zo gekoesterde koetsen en dragers in plaats van winst alleen maar rompslomp opleverden. De inmiddels professioneel opererende begrafenisondernemers konden zich veel efficiënter met dat soort zaken bezighouden. De conclusie lag voor de hand. De begraafplaats diende zich voortaan alleen maar te bemoeien met het beheer van het begraafterrein. En daar was genoeg werk te doen.

Door het loslaten van eigen koetsen en dragers konden de begraafarieven fors omlaag, dit in tegenstelling tot de tarieven van de koopgraven, die later juist omhoog zouden gaan en daarmee veel meer in overeenstemming kwamen met de ruimte die deze op het kerkhof innamen. De inkomsten van de begraafplaats ondergingen in de volgende jaren dan ook een opvallende verschuiving. In de jaren 1870-1894 leverden de eigen graven nog maar een vijfde van het geheel op. In de jaren 1904-1914 steeg dat aandeel tot een niveau dat schommelde tussen een derde en de helft.

Voor de pastoors was het nieuwe regiem nog even wennen. Was hiermee het hek niet van de dam? Wat te denken van het gevaar dat er niet-katholieke dragers op het kerkhof zouden verschijnen? De nieuwe folder met de begraafarieven bevatte dan ook een ernstige waarschuwing: "Het hoog godsdienstig karakter van het beaarden in de R.K. Kerk eischt, dat daarbij godsdienstzin en diepe eerbied op den voorgrond treden; het blijft daarom het ernstig streven van het bestuur der R.K. Parochie Begraafplaats, om er met alle gepaste middelen over te waken, dat de ceremoniën door de houding van niet-ingewijden zullen worden ontwaard of gestoord."

Een protest van heel andere aard kwam van de zijde van de dragers, die nu van de ene dag op de andere aan de kant werden gezet. Er waren er die zelfs dreigden met "Socialisten" op het kerkhof te komen.⁵⁰

Aan de subsidies werd vooralsnog niet getornd. Pas in 1911 zou worden overwogen deze stop te zetten, al luidde dat nog lang niet einde van de "solidariteitsbijdragen" in.

Een lusthof

Het onderhoud van het kerkhof kreeg nu sterker de aandacht. Voor het verzorgen van de beplanting zocht men bijvoorbeeld professioneel advies bij de gemeentekwekerij.

Struiken en bomen hadden er altijd al gegroeid, zo goed en kwaad als dat ging. Rijen populieren aan de rand – het Hollandse antwoord op de traditionele cypressen in zuidelijker streken – isoleerden zoals gezegd het terrein van de buitenwereld en boden een beschutting tegen de

De begrafenis van sergeant J.G. van Hal op 15 november 1913. ARKB.

wind, en ook langs de paden waren bomen geplant. De populieren hadden vaak voor problemen gezorgd. Zo werd in 1858 geconstateerd dat veel jonge aanplant het had begeven. Zandgrond en zeewind bleken bepaald ongunstig voor deze soort. Een bestuurslid met botanische interesse suggereerde het toen eens te proberen met stekken van bomen die het toevallig wel goed hadden gedaan. Het probleem deed zich opnieuw voor toen in 1896 de oude populieren langs de laan naar de kapel geroid moesten worden. Een kwekerij uit Oudenbosch adviseerde acacia's te planten, die naar verluidde beter in de zandgrond zouden gedijen. Vanwege de trage groei van deze boomsoort besloot men echter over te gaan op "welig" groeiende linden, bomen die "sierlijk" waren en het "goed deden".

Met de komst van de in 1906 nieuw benoemde directeur W.N.M. Schwartzs kreeg de begraafplaats op dit gebied een deskundige in huis. Deze aangetrouwde neef van de scheidende directeur A.J.Th. Duynstee stond niet alleen bekend als een geroutineerd boekhouder, maar was tevens opgeleid voor de boomkwekerij. "Hij kent", aldus bestuurslid Van der Kun, "de eisen gesteld aan grond, boomen en planten en zal dus van onze begraafplaats een lusthof kunnen maken, een zaak die (mij) bijzonder toelacht."⁵¹

Het is duidelijk dat er sinds 1830 een evolutie had plaatsgevonden in de manier waarop de katholieken omgingen met de dood. In 1830 was alles op het kerkhof nog gericht op de verrijzenis en het leven in het hiernamaals. Rond 1900 was er meer aandacht voor het leven op aarde. De begraafplaats was een oord waar de nabestaanden troost voor hun verlies konden vinden in de verzachtende werking van de natuur. Het was een ontwikkeling die bij andere gezindten al eerder te constateren viel.

Ook het onderhoud van de monumentale kapel en de arcade kreeg een sterkere aandacht. Daarbij hadden de bestuursleden in 1906 een onverwachte teleurstelling weg te slikken. Zij overwogen om de kapel van Tollus, het fraaie middelpunt van het kerkhof, een gedegen en verantwoorde renovatie te geven. Maar toen zij in 1906 aan de zo deskundig geachte Jhr. Victor de Stuers om

een restauratie-advies verzochten, kregen zij tot hun verbijstering van de expert een vernietigend oordeel te horen: "De kapel is het meest afschuwelijke gebouw wat in of om Den Haag bestaat, door versiering hoe ook, zou men het alleen nog afschuwelijker maken."⁵²

De Stuers kon geen ander oordeel geven: hij was nu eenmaal geen liefhebber van de classissistische bouwstijl van de kapel. Anderen spraken echter onomwonden hun waardering voor het katholieke kerkhof uit. Tien jaar later zou J. Smit schrijven over de "staat van welverzorgdheid, waarvan de R.K. begraafplaats (...) zoo'n schitterend voorbeeld geeft en waarmee de Algemeene hier en daar een scherp contrast vormt."⁵³

Een nieuwe begraafplaats

Wat de gemoederen echter veel meer bezighield was het dreigende ruimtetekort. Rond de eeuwwisseling had men de capaciteit nog kunnen uitbreiden door een lap grond aan de zijde van de Bankastraat bij de begraafplaats te trekken. Het was het laatste stuk van het oorspronkelijke duinterrein dat nog onontgonnen was gebleven. Op deze plek werden sindsdien de minder gefortuneerde katholieken begraven, in algemene graven die elk wel vierendertig kisten bevatten. Monumenten zag men er niet, wel een groot kruis dat rond 1905 temidden van deze haast anonieme graven was geplant. Tegelijk was het de plaats waar toen de meeste katholieke Hagenaars hun laatste rustplaats vonden. In 1920 werd bijna driekwart van de doden hier begraven, op een terrein dat niet meer dan een tiende van de oppervlakte besloeg!

Het overige deel van de begraafplaats werd voornamelijk door koopgraven in beslag genomen, en juist daar moest, zoals de directeur in 1911 het bestuur onder ogen bracht, worden gewoerd met de ruimte. Alleen dank zij de bouw van een zware muur langs de Riouwstraat had men aan het uiterste randje van het hellende terrein nog plaats voor 303 nieuwe graven gewonnen. De cijfers spraken duidelijke taal. Nog zeven jaar, en dan was de ruimte op. En daarbij was niet eens rekening

gehouden met de te verwachten groei van het sterftcijfer. Nam de Haagse bevolking niet met een duizelingwekkende vaart toe? De conclusie lag voor de hand: er moest snel worden uitgekeken naar een terrein voor een nieuwe begraafplaats, de concurrentie lag op de loer. Bovendien was het niet denkbeeldig dat het areaal van de begraafplaats zou worden opgeslokt door de sterk uitdijende stad en dat het kerkhof verbannen zou worden naar een uithoek bij Wassenaar. Daar had stadsbouwmeester Dr. H.P. Berlage tenminste nieuwe kerkhoven ingetekend op zijn uitbreidingsplan.⁵⁴

Het duurde nog enige jaren voor de speurtocht naar een geschikt terrein op gang kwam. In oktober 1913 kwamen al twee stukken grond ter sprake, een bij Eik en Duinen, de ander aan de Leidseweg. Serieuzere en betaalbare mogelijkheden bleken anderhalf jaar later te liggen in het poldergebied rond Den Haag, onder Voorburg en Rijswijk. Met name trok een vier hectaren groot terrein aan de nog landelijke Binckhorstlaan de aandacht. Eigenlijk genoot een nieuwe begraafplaats bij Eik en Duinen de voorkeur – vooral vanwege de “deftige ligging”. Het genoot eveneens de voorkeur van de gemeente Den Haag, die het poldergebied tussen Den Haag, Voorburg en Rijswijk volledig tot industriegebied wilde bestemmen. De hoge prijs die de gemeente voor Eik en Duinen vroeg, maakte echter dat het bestuur zich volledig op het terrein aan de Binckhorstlaan concentreerde. Op 1 februari 1917 vond de officiële eigendomsoverdracht plaats en drieënhalf jaar later, op 14 september 1920, kon de nieuwe begraafplaats door deken P.C. Wijtenburg worden ingewijd – met een plechtige rondgang op het kerkhof, een gezongen litanie van Allerheiligen en een vlamme preek van de beroemde gelegenheidsredenaar pater Borromaeus de Greeve. De aanleg onder leiding van architect Nicolaas Molenaar had door de noodzakelijke ophoging van het terrein veel tijd, maar ook veel geld gekost.⁵⁵

Het oude kerkhof aan de Kerkhoflaan ging, zoals rector W. Witteman tien jaar later in een gedenkboek schreef, zijn “rust” in, “een rust, die alleen nog verstoord (werd) op dagen, dat er in een der familiegraven, of in die der geestelijken een lijk (werd) bijgezet.”⁵⁶

De “rust”

Die rust had rechtstreeks te maken met de verhuizing van de “algemene begravingen” naar de Binckhorst, de begravingen die het grootste percentage vormden. Gedurende het jaar 1920 waren op het oude kerkhof

798 mensen ter aarde besteld, en daarvan waren er 591 in een zogenoemd algemeen graf bijgezet. In de voorgaande jaren was die verhouding niet veel anders geweest. Van de 1203 begravenen in 1919 vonden er maar 270 hun laatste rustplaats in een “familiegraf”.⁵⁷ Zoals hierboven al is gezegd, vormde het grote aantal mensen dat in een “huur”graf begraven werd, niet de belangrijkste oorzaak van het ruimteprobleem aan de Kerkhoflaan, hoe vreemd dat ook lijkt. Algemene graven werden immers periodiek –dat wil zeggen om de tien jaar– geruimd, terwijl ieder nieuw eigen graf dat verkocht werd, alweer een stukje oppervlakte in beslag nam, en wel voor een periode die van te voren niet te bepalen viel. De noodzaak van een nieuwe begraafplaats was het directe gevolg van de constante vraag naar eigen graven.

In de geschiedenis van de begraafplaats waren de ruimterijkheden steeds volgens eenzelfde patroon opgelost. De lagere klassen ruimden daarbij letterlijk het veld voor de hogere; de eerste klas overspoelde de tweede, die vervolgens de velden van de derde klas-graven in beslag nam, welke op hun beurt werden “verbannen” naar de minder gewaardeerde plekjes en met steeds minder terrein genoeg moesten nemen. Sinds 1900 was het dan ook niet meer mogelijk was om in de vierde klas een eigen graf te kopen.⁵⁸

Na de opening van het nieuwe kerkhof aan de Binckhorstlaan ging het niet anders. Wie een familielid in een algemeen graf liet begraven was voortaan aangewezen op de dodenakker in de polder. Het oude kerkhof met zijn monumentale kapel en galerij bleef nu voorbehouden aan “familiegraven”. Het betekende tegelijk dat, zoals het citaat van Witteman al aangaf, het aantal begrafenissen er met driekwart verminderde.

Het is een feit dat de welgestelde katholieken een uitgesproken voorkeur aan de dag zouden leggen voor de Kerkhoflaan. Tussen 1930 en 1940 werden op het oude kerkhof 105 eerste klas-graven verkocht tegen drie op de Binckhorstlaan. De geringe aantrekkingskracht die het afgelegen, temidden van een opkomend industriegebied gesitueerde St. Barbarakerkhof vermocht uit te oefenen, heeft er mogelijk ook voor gezorgd dat menig van huis uit katholieke, maar niet zo vast in zijn schoenen staande Hagenaar uitweek naar een van de twee particuliere begraafplaatsen bij Eik en Duinen. Althans, het percentage Hagenaars dat op een katholiek kerkhof werd begraven verminderde sinds de jaren twintig merkbaar. Terwijl in 1919 op 4237 overleden Hagenaars 1203 mensen op een katholiek kerkhof begraven werden, waren dat er drie jaar later nog maar 988 op de 3524, en in 1935 was dat aandeel nog verder gedaald tot 1000 van de 4156 overledenen.⁵⁹

Pad evenwijdig aan de Kerkhoflaan, in de richting van de arcade, kort na de herinrichting van het gedeelte langs de Bankastraat in 1932. Links de kapel. ARKB.

Liever een tuinman

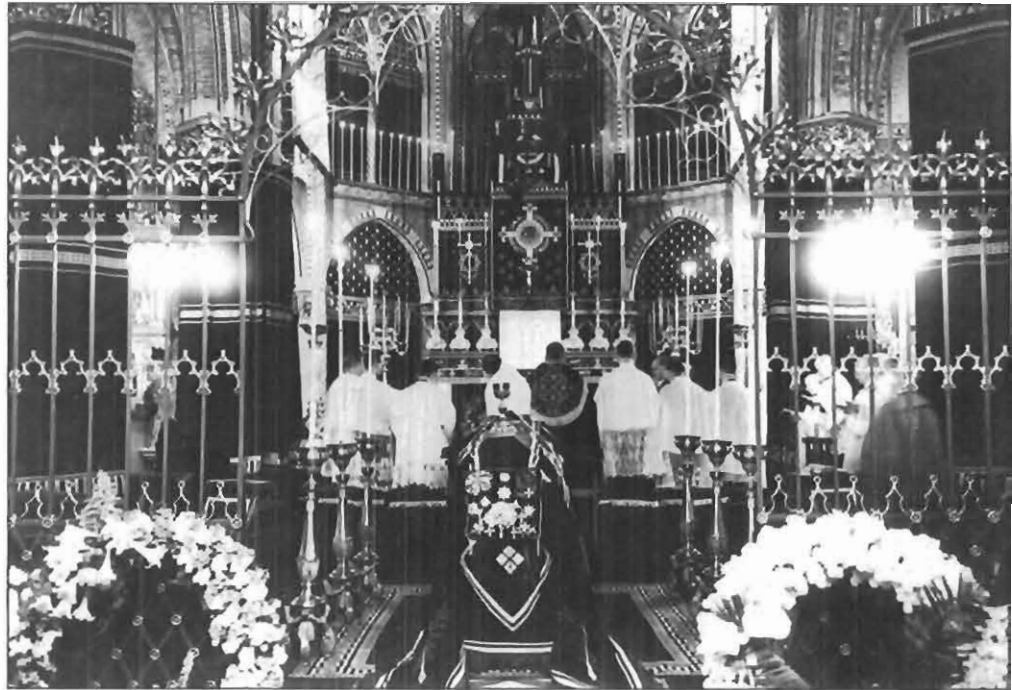
Voor het bestuur was dit een extra motief om alle aandacht te schenken aan onderhoud en verfraaiing. Zoals we hebben gezien, werd sinds de eeuwwisseling bij de verzorging van het groen en het onderhoud van gebouwen en monumenten meer dan tevoren gebruik gemaakt van professionele kennis en vaardigheden. Als terrein-knecht had men nu liever een tuinman dan een grondwerker, en voor het beoordelen van buitenissige grafmonumenten ging men te rade bij een architect. Bij de beplanting werd naar een grotere variatie gestreefd. Zo maakten in 1915 de traditionele populieren langs de laan tussen arcade en kapel plaats voor coniferen en heesters. Een nadeel was dat de plattegrond van het oude kerkhof weinig speelruimte liet voor een gevarieerde tuinaanleg, bepaald als deze was door de strenge aaneenrijging van graven. Het almaar woekeren met de ruimte had geresulteerd in een “stratenplan” dat deed denken aan een dicht bebouwde negentiende-eeuwse stadswijk. Weliswaar had architect W.B. van Liefland rond 1890 voor het nieuwe grafveld tegenover “zijn” arcade een ontwerp gemaakt dat geïnspireerd was door de classicistische siertuin, maar het plan werd jammer genoeg nooit ten uitvoer gebracht. Waarschijnlijk maakte de dagelijkse praktijk dat bij het delven van nieuwe graven domweg het vertrouwde patroon werd gevolgd.⁶⁰

Het ging anders met het terrein dat er de pendant van vormde, namelijk de strook aan de tegenoverliggende zijde langs de Bankastraat, waar tot in 1920 doden in algemene graven waren bijgezet. Er bevonden zich daar 312 “putten”, die elk gemiddeld 34 overledenen bevatten. In totaal kwam dat neer op meer dan tienduizend stoffelijke overschotten die na 1930, toen de wettelijke termijn voor de laatst begraven doden verstreken was, mochten worden geruimd. Het terrein dat vrijkwam, kreeg in 1932, naar een ontwerp van architect H.A.J. van Wouw, een indeling die in een scherp contrast

stond met de rest van de begraafplaats, en die door diagonalen nu eerder associaties met een stratenplan uit de jaren dertig oproept. Zoals in een goed stedenbouwkundig plan waren ook de “bouwhoogten” vastgelegd, dat wil zeggen: de hoogte van de grafmonumenten werd al naar gelang de positie aan bepaalde limieten gebonden. Het geheel was speelser en ruimer van opzet, en toch zou volgens de berekeningen het ontwerp een, zij het eenmalige, nettowinst van 45.000 gulden kunnen opbrengen. Die verwachting was alleszins gewettigd. Een kapitaalkrachtige elite bleek bereid voor een graf hoge bedragen neer te tellen. Zo was in 1922 de tendens waargenomen om steeds grotere en zwaardere monumenten op een graf te plaatsen. Het bestuur had dan ook genoeg economisch inzicht gehad om de prijzen van familiegraven flink op te trekken. Dit in tegenstelling tot de begrafenistarieven, die tot aan de Tweede Wereldoorlog in feite hun negentiende-eeuwse niveau behielden.⁶¹

De inkomsten uit de verkoop van graven namen inmiddels een veel belangrijkere plaats in. Terwijl zij in 1895 nog ongeveer een vijfde van het totaal bedroegen, kwam hun aandeel in 1932 op meer dan de helft. Wel betrof het eenmalige inkomsten. Wanneer een graf eenmaal was verkocht, duurde het een lange tijd voor de begraafplaats er opnieuw over kon beschikken, al werden graven allang niet meer “voor de eeuwigheid” verkocht. Een regelmatige bron van inkomsten werden de familiegraven pas tegen 1930, toen de begraafplaats zelf het onderhoud ging verzorgen – tegen betaling van een vast jaarbedrag. Begin 1932 waren er al zo’n duizend abonnementen afgesloten. In feite was door deze nieuwe regeling de afstand tussen “huren” en “kopen” weer een stukje kleiner geworden, want ook het eigendomsrecht van de graven zelf was inmiddels aan veel beperkingen onderhevig. Deze verandering betekende vooral dat de begraafplaats een stevige greep op het uiterlijk en de staat van onderhoud van het terrein kreeg. Verwaarloosde graven en

Requiem-mis voor de pauselijke pronuntius Mgr. L. Schioppa in de St. Jacobuskerk aan de Parkstraat, op 26 april 1935.

vervallen monumenten konden efficiënter dan voorheen worden aangepakt. Het blinkende resultaat werd al spoedig zichtbaar. Pastoor Quant las begin 1931 tot zijn genoegen dat de begraafplaats aan de Kerkhoflaan “het mooiste kerkhof” beloofde te worden, en kon dat alleen maar beamen: “Sinds de exploitatie onder eigen beheer (is), is er dan ook veel veranderd.” En anderhalf jaar later werd het nogmaals geconstateerd: “Het aanzien der kerkhoven is erg verhoogd, zoodat vooral (...) het Kerkhof aan de Kerkhoflaan met het nieuwe gedeelte er goed onderhouden uitziet.”⁶²

De Stichting

Ondanks de extra zorg die aan het onderhoud werd besteed viel de dalende belangstelling van de katholieken niet te ontkennen. Soms rees de vraag of het misschien aan de hoge grafrechten lag. Een feit was dat het kerkhof aan de Binckhorstlaan ver verwijderd was van het merendeel van de twintigste-eeuwse stadsuitbreidingen, en nog nauwelijks te bereiken via het openbaar vervoer. Het was in 1931 reden om wederom op zoek te gaan naar nieuwe lokaties. Hoge ogen gooide een terrein bij het pas aangelegde Zuiderpark. Een begraafplaats zou er gelegen zijn in een parkachtige omgeving en op een acceptabele afstand van de nieuwe stadswijken. Er werden serieuze plannen ontwikkeld, maar de onderhandelingen met de gemeente over de aankoop van de grond sprongen tenslotte af op de hoge vraagprijs van een half miljoen.⁶³

Het feit dat het begraven op een katholiek kerkhof voor een aantal gelovigen kennelijk geen vanzelfsprekendheid meer was, onderstreepte de noodzaak van een zakelijk en commercieel beheer: het was de weg die al was ingeslagen in 1895. Een nieuwe stap in deze richting werd gezet toen in 1935 de oude “commissie van beheer” werd omgezet in een stichting. De reden was dat de begraafplaats de juridisch noodzakelijk geworden rechtspersoonlijkheid miste. Dat hield in dat de

bestuursleden tot dan toe persoonlijk aansprakelijk waren geweest voor de omvangrijke leningen die de aanleg van het nieuwe kerkhof noodzakelijk hadden gemaakt. Maar de verandering betekende terzelfder tijd een stap in de richting van een sterker dagelijks bestuur en een grotere lekeninvloed. Formeel bestond het bestuur van de stichting voor de helft uit de pastoors van alle Haagse parochies en voor de andere helft uit vertegenwoordigers van de kerkbesturen. Maar door de voortdurende groei van het aantal parochies was dit bij elkaar een omvangrijk gezelschap van tweeënveertig heren geworden. Het dagelijks bestuur, dat onder voorzitterschap van de deken verder uit leken bestond, kreeg dan ook een grote vrijheid van handelen. Het “grote” bestuur had op den duur zo weinig binding met het dagelijks reilen en zeilen van de kerkhoven, dat de kerkbesturen steeds minder geïnteresseerd raakten in een directe vertegenwoordiging.

Een in commercieel opzicht efficiënter beheer –de financiële administratie werd inmiddels door een accountant begeleid– hield overigens niet in dat de solidariteit die het onderwijs zoveel subsidie had opgeleverd tot het verleden behoorde. Integendeel, in november 1935 werd besloten tot een substantiële subsidie aan het middelbaar onderwijs en de Graal. De bijdrage aan deze jeugdbeweging werd voordien door de afzonderlijke kerkbesturen geleverd!⁶⁴

Indrukwekkende plechtigheden

De oude begraafplaats aan de Kerkhoflaan had intussen het cachet gekregen van een elite-kerkhof, waar de deftige rust alleen verstoord werd door een met veel plechtigheid en statie gepaard gaande begrafenis van een hoogwaardigheidsbekleder of een landelijke beroemdheid.

Dergelijke, door tal van autoriteiten opgeluisterde evenementen vormden steevast een spectaculaire gebeurtenis, overigens nog meer buiten het kerkhof dan erop.

27. De begrafenisstoet van pronuntius Mgr. L. Schioppa passeert de Alexanderstraat (april 1935).

De begrafenis van de kunstenaar Jan Toorop in maart 1928. ARKB.

De bijzetting in de arcade van luitenant-vlieger Evers. ARKB.

De begrafenisstoet op het Buitenhof van de in Bangkok verongelukte luitenant-vlieger P.S. Evers op 14 april 1930. ARKB.

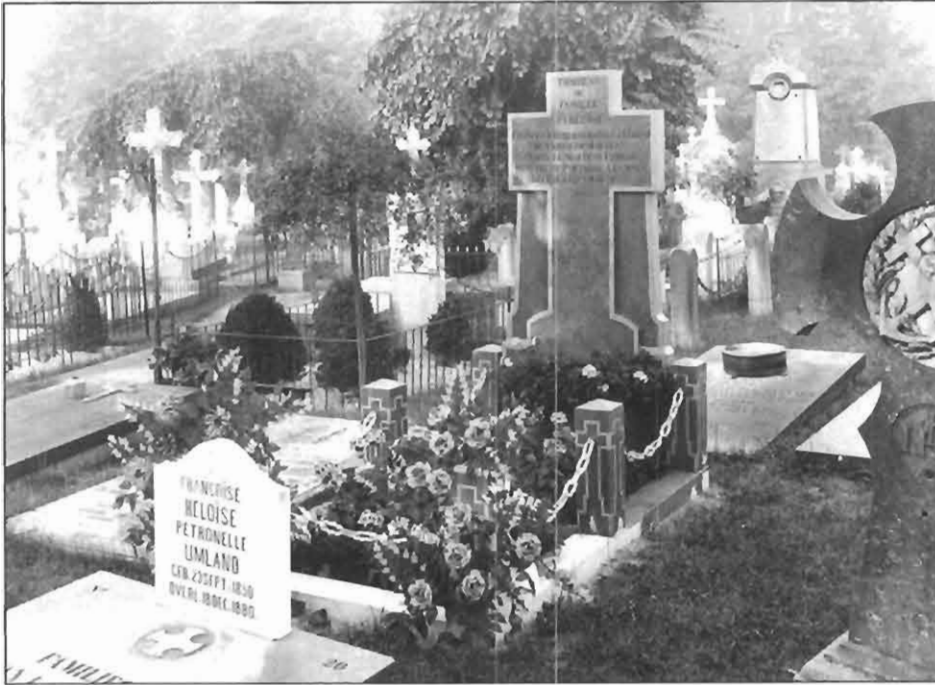
De bijzetting in de arcade van Mr. E.R.H. Regout (1863-1913), minister van Justitie, op 21 januari 1913. ARKB.

De kerkelijke ceremonieën begonnen meestal in de parochiekerk, met een plechtige, gezongen requiem-mis. Geflankeerd door kaarsen stond de kist er opgesteld voor het priesterkoor dat behangen was met zwarte gewaden en monumentale draperieën en guirlandes. Zo ging het op 31 maart 1928 bij de begrafenis van de Portugese gezant graaf de Martens Ferrão. Het was, zoals de pers schreef, een “indrukwekkend schouwspel den internuntius in zijn paarse aartsbisschoppelijke toga tusschen de hoogwaardigheidsbekleeders met hun schitterende uniformen te zien doorschrijden, terwijl op den achtergrond de talrijke kaarsen een mat licht verspreidden en de rouwtinten van het altaar het mystieke effect nog verhoogden. Zwaar rolden de tonen van het orgel den Chopin-marsch door de gewelven, waarna het koor (...) de Requiem-Mis van Perosi inzette.” Na de mis werd het stoffelijk overschot dan “onder zwaar klokgebeier” en het dreunen van sombere orgeltonen de kerk uitgedragen. Een begrafenisstoet van rijk opgetuigde koetsen en genodigden te voet bewoog zich vervolgens onder een massale publieke belangstelling naar het kerkhof. Daar was het zonodig nog drukker. Bij de begrafenis van de populaire kunstenaar Jan Toorop, die in dezelfde maand plaatsvond als die van de Portugese diplomaat, stonden dikke rijen belangstellenden ter weerszijden van de Kerkhoflaan de stoet op te wachten. En al waren de plechtigheden op de begraafplaats steeds sober van karakter, ze maakten in hun eenvoud niet minder indruk. In de kapel werd allereerst de “absoute” verricht, waarna de kist, voorafgegaan door de in zijn zwarte “pluviale” gehulde priester, langzaam naar de groeve werd gedragen. Na de kerkelijke gebeden en zegeningen werd de kist met behulp van dikke touwen in het graf gelaten. De aanwezigen gooiden tenslotte, in stilte, een schep aarde op de kist, symboliek voor het samen begraven. Toespraken waren sinds 1902 door de bisschop verboden, “omdat meermalen dáár wordt gesproken ofwel bezijden den eerbied die het op eene gewijde plaats is noodig in acht te nemen, ofwel soms in strijd met de katholieke leer”. Zowel de Portugese gezant als Toorop werden eerst bijgezet in een voorlopig keldergraf, in het midden van de

arcade. Later kregen ze op het kerkhof een ander graf. Priesters vonden hun laatste rustplaats steeds in de crypte onder de kapel, in de “sombere grafkelder” met het “lage, witte gewelf, vaal verlicht door eenige kaarsen ... langs de wanden zwart rouwdoek met scherp geteekende doodskoppen, ... een drukkende atmosfeer ...”.⁶⁵

Verbouwingen

Het kerkhof vormde een passend decor voor dergelijke plechtigheden. Al stak de elegante, maar sobere ingangspartij misschien wat kaal af bij de pompeuze praal van overdadig met kransen en draperieën versierde lijkkoetsen. De negentiende-eeuwse gebouwtjes aan weerszijden van het toegangshek vormden sinds 1935 de zetel van de directie en de steeds omvangrijkere administratie. Aanvankelijk hadden ze dienst gedaan als woning voor de koster –voor wie nu een aparte dienstwoning was gebouwd– en als wachtkamer annex lijkenhuis. Voor een kantoor bleken ze eigenlijk ongeschikt, terwijl tegelijk het verlangen groeide om de ingangspartij een monumentaler uiterlijk te geven. Architect F.A.W. van der Togt maakte een serie ontwerpen, waarop majestueuze koepels stonden te prijken als een echo van de koepels van de kapel en de arcade. Ook architect A.J.Th. Duynstee, een oom van moederszijde van de toenmalige directeur, hield zich in dezelfde geest met de poortgebouwen bezig.⁶⁶ Door de Tweede Wereldoorlog kwam er van bouwactiviteiten voorlopig geen niets terecht. De begraafplaats mocht zich al gelukkig prijzen dat door de veelvuldige bominslagen, die ook deze omgeving teisterden, geen onherstelbare schade werd aangericht. Mislukte lanceeringen van Duitse V-1 projectielen en geallieerde bombardementen oefenden begin 1945 een ware terreur op de Residentie uit, al vielen de meeste bommen in de omgeving van het Haagse Bos. Op 25 januari, om tien voor half negen in de morgen, viel echter een “vliegbom” in een van de tuinen achter de huizen Riouwstraat 100-110 en sloeg er een krater van vijftien meter doorsnee. De ravage was verschrikkelijk. De aangrenzende

Het graf van de Portugese gezant graaf De Martens Ferrão in 1928. ARKB.

De crypte onder de kapel, waar de priesters worden bijgezet, na een vernieuwing in 1934. ARKB.

huizen in de Riouwstraat werden met de grond gelijk gemaakt, tien doden en vierendertig licht- en zwaargewonden vormden de trieste balans. Tot ver in de omtrek waren de ruiten gesprongen.

De glasschade die bij de gebouwen op de begraafplaats was aangericht, maakte dat de herstelkosten samen met het door de oorlog achterstallig geraakte onderhoud een halve ton beliepen. Het had erger kunnen zijn. In de nacht van 4 op 5 februari 1945 was op de Algemene Begraafplaats bijvoorbeeld nog een bom ontploft. Het herstel van de schade werd na de oorlog gecombineerd met een reeks verbouwingen waaraan zoals gezegd al voor de oorlog werd gedacht, al bleven deze nu bescheiden van karakter. In januari 1952 was het werk, waarvoor dankbaar gebruik gemaakt werd van de rijksbijdragen wegens oorlogsschade, praktisch voltooid.⁶⁷

Op zoek naar meer ruimte

Behoeftte aan ruimte, zowel op de Kerkhoflaan als op de Binckhorstlaan ontstaan door de gestage vraag naar koopgraven, dwong het bestuur om opnieuw uit te zien naar uitbreidingsmogelijkheden. Tegelijk speelde daarbij de wens om een begraafplaats in de buurt van de nieuwe stadsuitbreidingen te stichten. Al tijdens de oorlog hadden de bestuursleden hun gedachten laten gaan over de mogelijkheden die Ockenburgh te bieden had. In 1948 rijpte het plan om op het landgoed Ockenrode aan de Monstereeweg een terrein van zeventien hectare in te richten tot een begraafplaats die aantrekkelijk zou zijn door haar parkachtige aanleg. Het project strandde op de afwijzing van de rijksdienst van het Nationale Plan, die gevaren voor de drinkwatervoorziening zag. Nadat een beroep op de Kroon in 1951 ongegrond was verklaard, verhuisde het plan Ockenrode voorgoed naar het archief.

De gemeente Den Haag suggereerde daarop een nieuwe begraafplaats in Madestein te stichten. Deze lokatie leverde echter zoveel financiële problemen op, dat het

bestuur besloot pogingen in het werk te stellen om twee hectaren grond achter het kerkhof aan de Binckhorst in handen te krijgen. Dit lukte, maar pas na veel strubbelingen met de gemeente, die de bewuste percelen voor de industrie had bestemd. In mei 1959 kon deken W.A.E. Bokeloh het nieuwe deel inwijden.⁶⁸

Ook aan de Kerkhoflaan, waar men nauwelijks kon voldoen aan de vraag naar eerste klas-graven, probeerde het bestuur het terrein nog uit te breiden. Grond was daarvoor al beschikbaar, namelijk een terrein dat tussen de arcade en het Prinsevinkenpark lag en dat sinds 1866 aan de begraafplaats toebehoorde. Het was een restant van de buitenplaats die toen was aangekocht. Het plan stuitte echter onmiddellijk op bezwaren van de omwonenden, die al klaagden over ratten. Nadat het kerkhof aanvankelijk door Gedeputeerde Staten in het gelijk was gesteld, besliste de Kroon in 1962 tenslotte negatief. Bij de katholieken zou geen sprake zijn van een ernstig tekort aan ruimte.⁶⁹

De begraafplaats aan de Kerkhoflaan kampte wel degelijk met ruimteproblemen. Niet voor niets was in 1953 voor eigen graven een maximale gebruiksduur van zestig jaar vastgesteld.⁷⁰ En toch waren de katholieke begraaf-

plaatsen langzamerhand hun vaste positie aan het verliezen. Het aantal doden dat er werd begraven, zou tot in de jaren zestig min of meer gelijk blijven, maar gezien de bevolkingsgroei was er in feite sprake van een onmiskenbare daling. Voor een deel had dat, zoals eerder is gezegd, te maken met de indertijd weinig ideale situering van het kerkhof aan de Binckhorstlaan, de begraafplaats waarop de meesten waren aangewezen. De particuliere kerkhoven bij Eik en Duinen gingen voor velen een aantrekkelijk alternatief vormen.

Crematie

De ontwikkelingen die in de jaren zestig en zeventig in het maatschappelijke en religieuze leven voor zo'n dramatische omwenteling zouden zorgen, tekenden zich aan de horizon af. Kerkelijke instellingen verloren al geleidelijk aan hun vanzelfsprekende en overheersende positie. Misschien is het in dit opzicht veelbetekenend dat in 1958 de directe bestuurlijke band tussen de begraafplaatsen en de parochies werd doorgesneden. Een wijziging van de statuten maakte toen namelijk een eind aan de traditie dat elke parochie via haar pastoor in het bestuur was vertegenwoordigd. Er kwam een beperkt bestuur van vijf leden dat voortaan alleen verantwoording was verschuldigd aan de kerkelijke overheid, dat wil zeggen aan het dekenaat en het bisdom. Wel viel het voorzitterschap nog aan een priester toe, in dit geval pastoor G.J.P. van der Bijl.⁷¹

Dit nieuwe stichtingsbestuur zou in de jaren zestig geconfronteerd worden met veranderingen die in de negentiende eeuw ondenkbaar waren geweest. Verstrekkende gevolgen had het feit dat het leven van katholieken steeds minder door de kerk beheerst werd: bij velen verdween de kerk op den duur helemaal uit het gezichtsveld. Maar direct en ingrijpend waren de effecten van de onstuitbare opmars van het cremeren, gevolgen waarmee alle begraafplaatsen te maken kregen, van welke signatuur dan ook.

Het cremeren was een gebruik waar praktizerende katholieken zich tot dan toe niet mee hadden ingelaten. Sinds 1884 gold voor hen een formeel verbod en priesters was het sinds 1923 zelfs verboden bij een lijkverbranding aanwezig te zijn. Het verbod had vooral te maken gehad met "de mentaliteit van haar pleitbezorgers", dat wil zeggen de vrijdenkers die crematie propageerden als een demonstratieve ontkenning van de verrijzenis. En dat was een leerstuk dat binnen het geloof een centrale plaats innam.

In Nederland werd de crematie echter door steeds meer

lagen van de bevolking geaccepteerd, zeker nadat in 1955 cremeren door het parlement grotendeels aan begraven was gelijkgesteld. De opening in 1962 van een crematorium op Nieuw Eik en Duinen, gevolgd in 1967 door de inrichting op Ockenburgh, had dan ook een onmiddellijke daling van het aantal Haagse begrafenissen tot gevolg. Ook het kerkelijk gezag toonde tenslotte begrip voor de "hygiënische en economische motieven" zoals die destijds werden geformuleerd. Katholieken mochten zich met ingang van 1963 zonder gewetensproblemen laten cremeren. Zij aarzelden niet om van deze nieuwe vrijheid gebruik te maken.

Het bestuur van de katholieke begraafplaatsen, dat met deze nieuwe ontwikkeling te maken kreeg, vroeg zich af hoe een crematie zou kunnen passen binnen de traditionele kerkelijke begrafenisgebruiken, en welke rol een katholieke begraafplaats hierbij kon spelen – hoe afkerig het kerkelijk gezag ook was om crematie en begrafenis in liturgisch opzicht volkomen gelijk te stellen. De eerste gedachten gingen naar de mogelijkheid om de crypte onder de kapel aan de Kerkhoflaan als urnenkelder in te richten. Katholieken, zo was de gedachtengang, zouden meer dan andersdenkenden eraan hechten de resten van hun overledenen in gewijde aarde te bewaren. Het werd tenslotte een urnentuin – waarvan overigens een schaars gebruik werd gemaakt. Informatie bij crematoria had trouwens al uitgewezen dat de nabestaanden in gemiddeld tachtig tot negentig procent van de gevallen de as bij het crematorium lieten verstrooien.

Het bestuur van de begraafplaatsen dacht vervolgens aan de bouw van een eigen crematorium, informeerde wijd en zijd, voerde besprekingen met de gemeente en gaf tenslotte aan de architecten H.M. Koldewij en C.J.M. Buskens een opdracht om plannen uit te werken voor een crematorium met aula, wachtkamers en ontvangstruimten aan de Binckhorstlaan. Het ontwerp kwam in 1971 gereed en bleek toen anderhalf miljoen gulden te gaan kosten. Een jaar later zag men definitief van het plan af. Het was te duur en, al bij al, overbodig.⁷²

Vechten voor het behoud

De groei van het aantal crematies werd intussen duidelijk merkbaar. Het aantal begrafenissen op de katholieke begraafplaatsen daalde van jaar op jaar. Waren het er in 1967 nog 1101, in 1972 was dat aantal structureel onder de duizend gedaald en in 1982 zakte het tot onder de vijfhonderd. Het percentage crematies was in Den Haag tegelijkertijd gestegen tot vijfendertig à veertig procent. De daling deed zich het sterkst voor bij de algemene

graven op de Binckhorstlaan, en dat was geen wonder. Een crematie kostte relatief weinig en vormde alleen daarom al een geduchte concurrentie voor het traditionele begraven. Zoals te verwachten was had de begraafplaats aan de Kerkhoflaan, waar alleen familiegraven waren, veel minder te lijden.⁷³

Een feit werd duidelijk: wie nog een traditionele begrafenis wilde, liet zijn keus nu vooral bepalen door de sfeer die op een begraafplaats heerste, of door de ligging. Of een begraafplaats al dan niet van katholieke signatuur was, legde minder gewicht in de schaal. Met leedwezen constateerde het bestuur dan ook dat steeds meer priesters op andere kerkhoven "kerkelijke begravingen verrichtten", iets wat, naar het zich herinnerde, in 1950 geen algemene gewoonte was.

Directie en bestuur moesten nu vechten voor de instandhouding van "hun" begraafplaatsen, in de overtuiging dat zij niet alleen de zorg hadden voor een rijk cultureel erfgoed, maar dat het tevens de moeite waard was een traditie te behouden die voor veel mensen nog steeds van grote betekenis kon zijn. "Het bestuur vertrouwt erop," zo leest men in een brochure uit 1980, "dat katholiek Den Haag haar belangstelling voor dit stuk christelijke traditie ook in de toekomst levend zal houden en daarmee het bezit van haar fraaie begraafplaatsen helpt waarborgen."⁷⁴

Het aantal crematies bleef ondertussen stijgen. In 1984 stierven er in Den Haag 5315 mensen, maar slechts 2518 kregen er een begrafenis. En van deze laatsten vonden er maar 468 hun laatste rustplaats op een van de katholieke begraafplaatsen. Inkrimping van het areaal aan de Binckhorstlaan werd, gezien de dure exploitatie, een bittere noodzaak.⁷⁵

Bestuursleden en directeur vroegen zich af hoe de Stichting R.K. Begraafplaatsen nog een zinvolle rol kon spelen bij het sterven en begraven binnen een zo snel veranderende maatschappij. Maakte het de katholieken van Den Haag dan weinig meer uit? Moest de Stichting zich, vanuit een oecumenisch perspectief, meer openstellen voor andere christenen? Was de geringe belangstelling misschien te wijten aan onbekendheid?

Wat voorheen vanzelfsprekend was, moest nu worden bevochten. De contacten met de parochies waren losser en losser geworden: de pasto(o)rs waren door het nijpende tekort aan priesters overbelast en hadden wel andere dingen aan het hoofd dan de continuïteit van de katholieke begraafplaatsen. Trouwens, ook voor het bestuur van de Stichting was na 1988 geen priester meer te krijgen. Het belangrijkste leken nu de relaties met (katholieke) begrafenisondernemers, een ommekeer in

de verhoudingen zoals die honderd jaar terug nog lagen. Zij waren bij een sterfgeval degenen met wie de nabestaanden meestal het eerst contact zochten.

Een marktonderzoek in de regio Den Haag bracht in 1990 in harde cijfers aan het licht wat in feite allang werd aanvoeld. Van de minderheid van katholieken boven de 45 jaar die bewust voor een begrafenis hadden gekozen, dacht slechts een derde aan een laatste rustplaats op een van de begraafplaatsen van de Stichting. En dat, terwijl in de negentiende eeuw een derde van alle Hagenaars als vanzelfsprekend op het katholieke kerkhof begraven werd. Deze teruggang was overigens niet alleen het gevolg van de ontkerkelijking of de opkomst van het cremeren. Zo woonden in de Schilderswijk, waarvandaan voorheen veel katholieken op St. Barbara begraven werden, nu merendeels allochtonen; katholieke families waren naar de randgemeenten verhuisd.

De Stichting vermoedde dat ook onbekendheid bij het publiek een belangrijke oorzaak van de achteruitgang vormde. De waardevolle elementen van een traditionele begrafenis leken langzamerhand vergeten: het samen een dierbare dode in zijn laatste rustplaats leggen, het bezoeken en verzorgen van zijn graf, de wetenschap dat men in zijn rouw gedragen werd door de traditie van een, ondanks alles, nog levende geloofsgemeenschap, en dit alles in tegenstelling tot de klinische en onpersoonlijke procedure van een achter de schermen voltrokken crematie. Het bestuur begon actief een voorlichtingscampagne, waarbij artikelen in parochiebladen, advertenties en een zorgvuldig samengestelde folder een belangrijke rol speelden. Daarbij richtte zij zich vooral tot katholieken en ex-katholieken. De begraafplaats aan de Kerkhoflaan werd voortaan onder het patronaat van St. Petrus' Banden nadrukkelijk als een kerkhof met een katholieke traditie gepresenteerd.⁷⁶

In harmonie met de natuur

Een belangrijk argument om voor een bepaalde begraafplaats te kiezen was, zoals uit het onderzoek van 1990 bleek, het verzorgde uiterlijk en de fraaie ligging. Hoe belangrijk dit motief was, bleek uit het stijgende aantal begravingen op de Kerkhoflaan, dat in 1989 weer het peil van 1930 bereikte.

Die toegenomen belangstelling toonde tevens aan dat een groeiende minderheid nieuwe waardering kreeg voor het begraven. Een graf werd opnieuw gezien als een individueel symbool van herinnering, als een plaats waar de overledene, in harmonie met de omringende natuur, terugkeerde tot de aarde waaruit hij voortgeko-

*Harmonie met de natuur.
Foto: Gem. Dienst REO,
P.L. Lunenburg, 1994.*

men was. Een kerkhof werd zo weer een plaats waar de verzoening met de natuur iemand steun gaf bij het verwerken van zijn rouw.

Het was duidelijk dat een overwogen verzorging van bomen en planten, meer dan ooit, van doorslaggevende betekenis was, net zo goed als het onderhoud van de graven zelf. Zoals we hebben gezien was aan dit aspect altijd al veel aandacht geschonken, maar de nieuwe ontwikkelingen maakten dat nu met verdubbelde inzet werd gewerkt aan een verbetering van de tuinarchitectuur aan de Binckhorstlaan.

Ook de accommodatie werd aangepast aan de veranderde tijden. Luidklokken die in 1991 op beide begraafplaatsen werden geplaatst, kwamen tegemoet aan de herleefde behoefte aan een ceremonieel kader tijdens de teraardebestelling. Goed geoutilleerde condoleance-ruimten boden, nu de traditionele maaltijd in het sterfhuis zo goed als tot het verleden behoorde, na de begrafenis een ontmoetingsplaats voor familie en kennissen. Zo werd aan de Kerkhoflaan in 1993 een nieuwe wachtkamer annex condoleanceruimte geopend.

Een feit is dat de oude stedelijke begraafplaatsen in de jaren zeventig opnieuw in de belangstelling waren gekomen. De directeur van de Utrechtse begraafplaats R. van Bruggen had er als een van de eersten op gewezen dat kerkhoven vaak unieke wandelplaatsen vormden met een zeldzame beplanting en een rijkdom aan historische monumenten. In Den Haag liet de eigenaar van Eik en Duinen, L. Jol, soortgelijke geluiden horen en minister L.C. Brinkman van WVC onderstreepte in een brief

van 1985 tenslotte de cultuurhistorische waarde van begraafplaatsen en grafmonumenten.⁷⁷

Dit laatste gold zeker voor de begraafplaats aan de Kerkhoflaan, waarvan de monumentale waarde al in 1976 een officiële erkenning had gevonden door haar plaatsing op de monumentenlijst. De restauratie en het kostbare onderhoud van de historische bouwwerken aan de Kerkhoflaan kregen dan ook, zoals in een volgend hoofdstuk blijkt, terecht de volle aandacht.

Tot slot: verdwenen en behouden

De sobere maar statige ingangspartij aan de Kerkhoflaan, de kapel met haar hoog oprijzende koepel en haar concentrische cirkels van graven, de majestueuze arcade en de aanleg uit de jaren dertig getuigen elk op hun eigen manier van de geschiedenis van ruim honderdzes-tig jaar katholicisme en grafcultuur. Van de dagelijkse gang van zaken in het verleden vindt men op het kerkhof weinig terug: de graftekens en kruisen, de scherpe scheiding tussen de talrijke klassen, tussen eigen en algemene graven. Aan de Kerkhoflaan zijn immers alleen nog maar familiegraven, en wanneer er een begrafenis plaatsvindt zal een toevallige passant er weinig aan kunnen aflezen. Het uiterlijk vertoont dat nog in de eerste decennia van onze eeuw zo sterk tot het standsverschil bijdroeg, is nu verleden tijd.

Verdwenen is ook menig opmerkelijk grafmonument. Voeg of laat vervielen de meeste koopgraven, bij gebrek aan een levende eigenaar, volgens het reglement weer aan de begraafplaats. Genooddrukt door het voortdurende plaatsgebrek, ging deze dan drastisch aan het ruimen. Het spraakmakende monument van de schilder

Wijnand Nuijen verdween aldus voorgoed, en hetzelfde lot trof de monumenten van de families Beckering, Boers, Van der Lugten en Van der Does de Willebois, die aan het eind van de vorige eeuw de toeristen als bezienswaardigheden werden aangeprezen.⁷⁸ Het gedenkteken op het graf van Jan Toorop, dat in 1970 weer eigendom van de begraafplaats werd, is gelukkig gespaard gebleven.

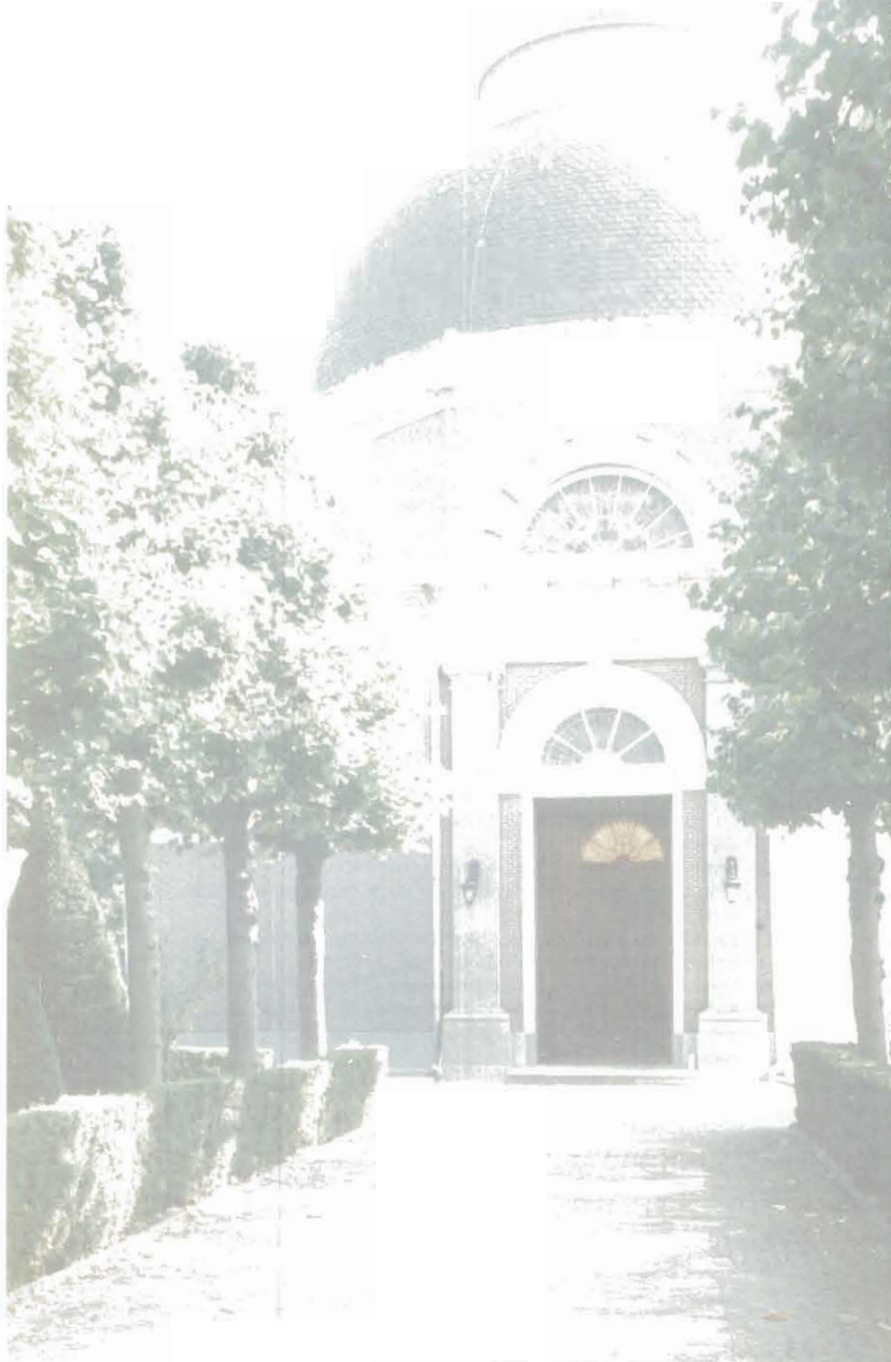
Het kerkhof aan de Kerkhoflaan is door zijn strenge geometrische opzet en zijn intensieve exploitatie typerend voor de dodenakkers uit de eerste decennia van de negentiende eeuw. De rijke vegetatie met zijn grote verscheidenheid aan zeldzame boomsoorten, die het resultaat vormt van de professionele zorg die sinds de eeuwwisseling aan de beplanting is gegeven, heeft hier niet alleen een afwisselend en opmerkelijk wandelpark doen ontstaan, maar ook een begraafplaats die bij een groeiend aantal tijdgenoten waardering vindt.

Noten

N.B. Indien niet anders is aangegeven berusten de archivalische bronnen op het Haags gemeentearchief.

- 1 Archief van de Stichting R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage (ARKB), pl.nr. 58; Burgerlijke Stand 's-Gravenhage, overlijdensakten, december 1829.
- 2 Voor gegevens over het begraven voor 1830, zie o.m.: J. Smit, "De Haagsche begraafplaatsen" in: *Jaarboek van Die Haghe*, 1917/18. 's-Gravenhage, 1918; H.L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, Lochem, 1970; W.P.R.A. Cappers, *Stilleven in steen: een nieuwe kijk op de geschiedenis van de begraafplaats Oud Eik en Duinen te 's-Gravenhage*, Kampen, 1990.
- 3 Zie Francine Püttmann e.a., *De Joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag: geschiedenis en restauratieverslag*, Den Haag, 1992.
- 4 Volgens een opgave van de eigenaar van de begraafplaats Eik en Duinen waren daar in de voorafgaande tien jaar 2105 doden begraven, dus 210 gemiddeld per jaar, terwijl in diezelfde periode in de gemeente Den Haag jaarlijks 1153 mensen waren overleden (Cappers, op.cit., p. 68-69). Wanneer men uitgaat van een percentage katholieken van 27 zou het aantal katholieke doden echter gemiddeld minstens 290 hebben bedragen. Als men rekening houdt met een relatief hoog geboorte- en sterftcijfer voor kinderen, komt men op een hoger aantal: in 1830, toen de katholieken 27% van de Haagse bevolking uitmaakten, werden op de katholieke begraafplaats 335 mensen ter aarde besteld, hetgeen neerkomt op een aandeel van circa 30% in het totale sterftcijfer van de gemeente (zie ook: P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag: De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle, 1987, p. 285).
- 5 Kerkelijke registers, inv.nr. 216.
- 6 Smit, op.cit., p. 198. Voorzover niet anders is aangegeven, zijn de gegevens over de aanleg van de R.K. begraafplaats ontleend aan het hier al geciteerde artikel van Smit en aan W.Witteman, *Gedenkboek bij gelegenheid van het honderd-jarig bestaan van de R.K. begraafplaats aan de Kerkhoflaan te 's-Gravenhage*, Den Haag, 1930. Voor gegevens over de aanleg van de gemeentelijke begraafplaats, zie: A.J. van Dissel, *De Gemeentelijke Begraafplaats aan de Kerkhoflaan te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage, 1989.
- 7 J.F. Sem, J. Cörvers, A. Lochman en H. Thomas, respectievelijk de pastoors van de kerken in de Oude Molstraat, het Westeinde, de Prinsessegracht en de Assendelftstraat. Bij gebrek aan een officiële kerkelijke organisatie was nog geen sprake van "parochies", maar van "staties".
- 8 Archief stadsbestuur 1816-1851, inv.nrs. 43 en 286, d.d. 23 april 1828.
- 9 In 1830 telde Den Haag 27% katholieken, in 1840 30% en in 1849 31%. Bij gereformeerden en katholieken was er echter sprake van een grotere kindersterfte dan bij de nederlands-hervormden, zie Stokvis, loc.cit.
- 10 Archief stadsbestuur 1816-1851, inv.nrs. 43, 287-289, 292 en 293 (d.d. 2 en 28 mei, 11 juni, 11 juli, 27 oktober, 12 en 28 november 1828).
- 11 Archief stadsbestuur 1816-1851, inv.nrs. 44, 295 en 296, d.d. 5 en 19 januari, 2, 13 en 20 februari 1829; ARKB, pl.nr. 31, d.d. 15 december 1828. De toegevoegde leken waren D. Hondebeek Heerkens, raadsheer in het Hoog Gerechtshof, N. van Grinsven, lid van de Algemene Rekenkamer, A. Tollus, architect, en N. Schrant, sollicitateur.
- 12 Archief stadsbestuur 1816-1851, inv.nrs. 44, 296 en 297, d.d. 20 februari, 11 en 13 maart; ARKB, pl.nr. 31, d.d. 16 januari, 6, 13 en 19 februari 1829; *ibid.* inv.nr. 45, p. 713 e.v.
- 13 ARKB, pl.nr.31, notulen maart - december 1829; *ibid.* pl.nrs. 39 en 42.
- 14 D.P. Snoep e.a., *Dood en begraven: sterven en rouwen 1700-1900*, Utrecht, 1980, p. 39 e.v.; J. Romein en L. Tors, "Inrichting van begraafplaatsen" in: *Analecta*, 1963.
- 15 ARKB, pl.nr. 31, d.d. 20 december 1830.
- 16 *Ibid.*, d.d. 25 maart 1831.
- 17 Witteman, p. 31 e.v.; ARKB, pl.nrs. 31 en 41.
- 18 ARKB, pl.nrs. 39 en 42; de eerste lening, groot f 25.000, was uitgeschreven in 1829, de tweede, ten bedrage van f 15.000, in 1834 en de derde, groot f 6.000, in 1836 (ARKB, pl.nr.31, d.d. 30 oktober 1834 en 26 oktober 1836).
- 19 Witteman, pp. 54-55; ARKB, pl.nrs. 31 en 36, notulen over de jaren 1836-1839 (*passim*).
- 20 ARKB, pl.nr. 36, d.d. 29 juni, 15 en 23 augustus, 5 september en 8 oktober 1838; *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, d.d. 14 september 1838.
- 21 Het besluit de kapel aan de Verzezen Christus te wijden werd genomen tijdens de vergadering van 30 augustus 1838 (ARKB, pl.nr. 36).
- 22 ARKB, pl.nr. 42.
- 23 Witteman, p. 57; ARKB, pl.nr. 36, d.d. 10 januari 1845.
- 24 N. Randerad beschrijft in zijn artikel "Ambtenaren in Nederland (1815-1915)" (Bijdragen en Mededelingen betr. de Geschiedenis der Nederlanden, 1994, afl. 2) de nauw luisterende standverschillen; lagere en middelbare ambtenaren waren bijvoorbeeld vol minachting voor winkeliers, "de minderen in stand maar meerderen in vermogen". De "afpaling" van de klassen had bij de aanleg f 527,05 gekost, een vijfde van wat was uitgegeven voor de houten omheining van de begraafplaats (f 2621,50). Over de afscheidingen tussen de klassen wordt o.m. nog gesproken in de notulen van 9 maart 1857 en 18 oktober 1858 (ARKB, pl.nr. 36).

- 25 ARKB, pl.nr. 36, d.d. 19 maart 1849.
- 26 Ibid., pl.nr. 40.
- 27 Ibid., pl.nr. 36, d.d. 4 april 1871.
- 28 Ibid., pl.nr. 42.
- 29 Ibid., pl.nrs. 40 en 42; pl.nr. 36, 13 juli 1853, 9 oktober 1856 en 9 juli 1860.
- 30 Ibid., pl.nr. 36, d.d. 13 juli 1848 en 24 april 1850.
- 31 Ibid., pl.nrs. 30 en 36 (d.d. 10 juli 1840 en 9 januari 1843); het monument van W.J.J. Nuijen werd in de jaren dertig van onze eeuw geruimd.
- 32 Ibid., pl.nr. 36, d.d. 19 januari 1852.
- 33 Ibid., pl.nrs. 36 (d.d. 5 september 1872) en 41; de grafkapel van Guillaume Rozy werd in 1911 onteigend en afgebroken in 1915.
- 34 Ibid., pl.nrs. 36, d.d. 20 november 1865 en 25 april 1877, en 41.
- 35 Ibid., pl.nr. 36, d.d. 4 november 1891 en 9 november 1907.
- 36 Ibid., d.d. 15 januari 1857.
- 37 Zie het *Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage* over de desbetreffende jaren, en ARKB, pl.nr. 62.
- 38 Stokvis, p. 149 e.v.
- 39 De begraafplaats beschikte in 1829 over 2 hectare, 7 are en 70 centiare en bracht toen 1 hectare, 32 are en 20 centiare in exploitatie. Zie archief Kadaster, inv.nrs. 44 (art. 536) en 59 (art. 6824) en ARKB, pl.nrs. 36 (d.d. 11 april en 17 januari 1864, 13 maart 1865, 14 april en 17 juli 1871) en 42.
- 40 ARKB, pl.nrs. 28, 40, 42-44 en 36 (d.d. 14 november 1894).
- 41 Ibid., pl.nr. 36, d.d. 19 mei 1883, 17 juli en 1 augustus 1884.
- 42 Ibid., d.d. 26 november 1884, 27 mei 1885 en 14 november 1895.
- 43 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, d.d. 3 november 1885, p. 1704; ARKB, pl.nr. 36, d.d. 2 november 1885. Veelbetekend is in dit verband het woord "saecularium", waarmee Van der Schouw de arcade in 1894 aanduidde. De galerij werd daarmee als "wereldlijk bouwwerk" gesteld tegenover het "sanctuarium" of heiligdom van de kapel (J. van der Schouw, *Geïllustreerde gids voor 's-Gravenhage (...) en Scheveningen*, 's-Gravenhage, 1894, p. 78).
- 44 ARKB, pl.nrs. 40, 42 en 63.
- 45 Ibid., pl.nrs. 36 (d.d. 24 april 1850) en 40.
- 46 Ibid., pl.nrs. 36 (d.d. 28 juli 1885) en 41.
- 47 Ibid., pl.nr. 40.
- 48 Ibid., pl.nrs. 28 en 36 (d.d. 6 september 1866).
- 49 Deze traditionele consumpties worden vermeld in ARKB, pl.nr. 36, d.d. 18 juli 1906.
- 50 Ibid., pl.nrs. 22, 24, 35, 36 (d.d. 14 november 1894, 27 februari en 3 april 1895), 42 en 63.
- 51 Ibid., pl.nr. 36, d.d. 18 oktober 1858, 22 april en 21 oktober 1896 en 20 juni 1906.
- 52 Ibid., d.d. 18 juli 1906 en 23 januari 1907.
- 53 Smit, p. 205.
- 54 ARKB, pl.nr. 42.
- 55 Ibid., pl.nrs. 36, (d.d. 3 oktober 1913, 14 februari, 20 november 1916, 31 januari 1917, 28 januari 1918, 14 september 1920), 28, 32, 37, 45 en 65.
- 56 Witteman, p. 63.
- 57 ARKB, register van begravenen (nog berustend bij de administratie).
- 58 ARKB, pl.nr. 36, d.d. 24 januari 1900.
- 59 *Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage*; ARKB, pl.nr. 11.
- 60 ARKB, pl.nr. 36, d.d. 5 maart 1909 en 3 maart 1914, 28 april 1915.
- 61 Ibid., pl.nrs. 32, 36 (d.d. 7 juni 1922) en 40.
- 62 Ibid., pl.nrs. 32 en 36 (d.d. 25 februari 1931 en 2 juni 1932).
- 63 Ibid., pl.nrs. 34 en 36 (d.d. 25 februari en 2 december 1931).
- 64 Ibid., pl.nrs. 4, 36 (d.d. 27 november 1935), 42 en 44.
- 65 Ibid., pl.nrs. 34, 36 (d.d. 14 mei 1902), 74 en 77.
- 66 Ibid, pl.nr. 32 en 43.
- 67 Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 3112, d.d. 25 januari 1945; ARKB, pl.nrs. 32, 48 en 70; dagblad *Het Binnenhof*, d.d. 16 januari 1952.
- 68 ARKB, pl.nrs. 38, 44 (d.d. 17 februari 1943, 15 september 1948, 4 augustus 1950, 30 november 1951).
- 69 *De Haagsche Courant*, d.d. 27 februari en 2 maart 1960, 9 november 1961, 10 juli 1962.
- 70 ARKB, pl.nr. 44 (6 mei 1953).
- 71 Ibid., pl.nrs. 43 en 44 d.d. 2 oktober 1958).
- 72 Ibid., pl.nrs. 43 en 70 (d.d. 2 december 1965, 9 december 1969 en de jaren 1970-1972 (passim)).
- 73 ARKB, lijsten van begravenen 1965-1993 en de bijlagen bij de notulen van 9 januari 1985 (berustend bij de administratie).
- 74 *R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage. Ter herinnering aan 150 jaar katholiek begraven*, Den Haag 1980.
- 75 Zie noot 2.
- 76 Gegevens over het laatste decennium zijn ontleend aan de bestuursnotulen van de Stichting, die thans nog bij de administratie berusten.
- 77 Zie o.m. Meindert Stokroos, "Begraafplaatsen en kerkhoven een veelsoortig belang" in: *Heemschut*, januari 1994.
- 78 Van der Schouw, loc.cit. Het gedenkteken dat het graf van de in 1888 overleden jkvr. M.A.P.J. van der Does de Willebois in de arcade sierde, verhuisde in 1969 naar het museum De Lakenhal in Leiden.

*De kapel, gezien vanuit
het westen.
Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink, 1994.*

*Ingangspartij met de dienst-
gebouwtjes; op de achtergrond
de kapel.
Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink, 1994.*

2. De architectuur op de begraafplaats

door H.P.R. Rosenberg

De begraafplaats St. Petrus Banden is uit architectuur-historisch oogpunt van belang door twee bouwwerken, die twee totaal van elkaar verschillende stijlen uit de 19de-eeuwse bouwkunst vertegenwoordigen. De kapel, die het middelpunt vormt van de begraafplaats is een neoclassicistische centraalbouw, door een hoge koepel bekroond.

De zogenaamde arcade, die de rechterzijde van het terrein afsluit, is een met drie koepels gesierd voorbeeld van de neoromaanse stijl. Zowel de kapel als de arcade is een uitzonderlijke verschijning in het gevarieerde beeld dat de architectuur van de neostijlen in Nederland te zien geeft. Beide gebouwen ontleen hun betekenis aan hun voor begraafplaats-architectuur ongewoon monumentale opzet en decoratieve uitwerking, maar evenzeer aan hun zeldzaamheidswaarde, typologisch gezien.

De kapel

De bouw van de kapel op de katholieke begraafplaats is in gedeelten aanbesteed. Op 2 april 1833 vond de aanbesteding plaats van de fundering en de grafkelder onder de kapel, die bestemd was voor priesters. Ook rondom de kapel kwam een aantal grafkelders. In het archief van de begraafplaats bevinden zich bestek en voorwaarden "volgens welke door de Administratie der Roomsche Catholijke Begraafplaats van 's-Gravenhage zal worden aanbesteed het metselwerk tot de fondamentsmuuren voor eene kapel en het bouwen van twaalf enkele, benevens vier dubbelde grafkelders om dezelve". Het bestek is ondertekend door de mr. metselaar Lambertus Waterreus vanwege de bouwmeester A. Tollus. 17 mei 1834 zijn gedateerd het bestek en de voorwaarden "volgens welke door de administratie der R.K. begraafplaats van 's-Gravenhage zal worden besteed: het timmeren van eene koepelkap op het midden, of kapelgebouw der voornoemde Begraafplaats". Het werk werd toegewezen aan de aannemer Hendrik van den Elshoudt en zijn compagnon J. Stobel voor de

somma van f 5543,-. Het bestek voor het steenhouwerk en het "grove smidswerk" dateert van 2 juli 1833. Het steenhouwerk werd aangenomen door de firma L.J. Anhelon en Zoon te 's-Gravenhage voor 2225 gulden. Van 29 juni 1835 dateert het bestek voor "al het ruwe stucadoorwerk", aangenomen voor 244 gulden. Het "smids-, glas- en verwerswerk" volgden kort daarop en in 1836, op 10 mei werd de voltooiing van het stucadoorwerk aanbesteed voor f 2350,-. Hierbij zal dan ook het modelleren van het stucwerk van kapitelen en andere decoratieve elementen inbegrepen zijn geweest.¹

Over de inwijdingsplechtigheid van de kapel vermeldt een verslag in het begraafplaatsarchief het volgende: "Op woensdag den 12 September 1838 heeft de plegtige inzegening van de kapel op de R.K. Begraafplaats te 's-Gravenhage plaats gehad. Deze werd verrigt door den weleerw. Heer Sem, Deken van Delfland, hiertoe door de geestelijke overheid gevolmagtigd, en de kapel werd toegewijd aan den Verrezen Verlosser, wiens beeld door den Beeldhouwer L. Roijer vervaardigd tegen een der buitenmuuren staat geplaatst. Na de inzegening werd door den Weleerw. Heer Sem het eerste H. Misoffer aan God opgedragen tot rust der zielen van degenen die aldaar op gewijden grond zijn begraven. Hierbij assisteerden de Weleerw. Heer Verlaat, pastoor der kerk van den H. Willibrordus als presbyter assistens, Elsen, pastoor van de Statie der Paters Jezuïten, als diaken, Quant, pastoor te Scheveningen, als subdiaken, Van der Moor, pastoor van het R.K. Weeshuis, als ceremoniaris".

De plechtigheid werd bijgewoond door de Gouverneur van Zuid-Holland en den Minister van het Russische Hof.²

De kapel is een centraalbouw op een achthoekige plattegrond. Aan vier zijden zijn lagere, rechthoekige uitbouwen, gericht op de hoefden van de begraafplaats, zodat de buitenomtrek de vorm van een kruis vertoont. De noord-westelijke bevat het ingangsportaal, de zuid-oostelijke de altaarruimte, terwijl de twee andere uitbouwen oorspronkelijk hebben dienst gedaan als sacristie en bijsacristie. Het exterieur is als eenvoudige baksteenarchitectuur uitgevoerd. Alleen de uitbouwen vertonen op de hoeken Dorische pilasters van Escusijnse steen (een soort hardsteen). Het houten hoofdstel met triglifiefries boven de pilasters zet zich tegen de vrijstaande muren van de kapel voort. De voorgevels van de uitbouwen bezitten segmentvormige bovenlichten in geprofileerde houten omlijstingen. Dergelijke half-cirkelvormige vensters, maar dan groter, komen ook voor in de koepeltamboer, de ringvormige onderbouw waar-

Kapel, achterzijde.
Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink, 1994.

op de koepel rust. De met leien gedekte koepel verheft zich vanaf een geprofileerde kroonlijst op eenvoudige houten consoles. Hij wordt bekroond door een ronde, met zink beklede trommel waarop een groot houten kruis, waarvan de voet versierd is met voluten. Tegen de buitenmuur van de kapel aan de achterzijde is, boven de

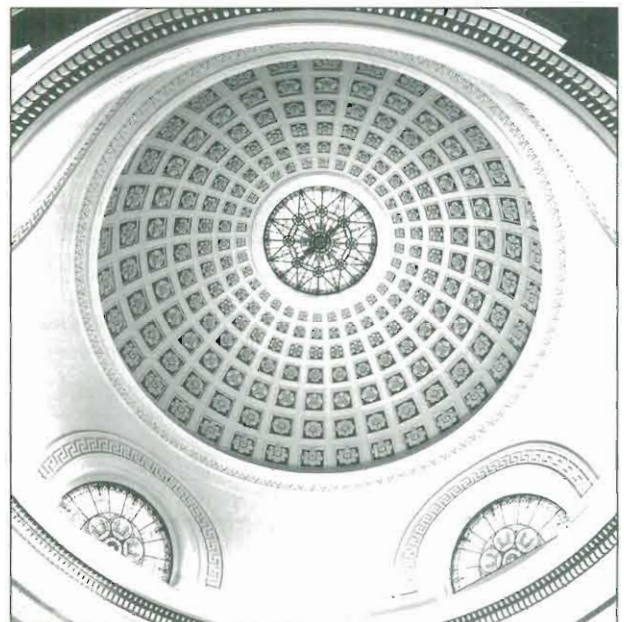
trap die toegang geeft tot de grafkelder voor de priesters, een marmeren epitaaf op een hardstenen sokkel aangebracht. Als bekroning draagt dit monumentje een tympanon (driehoekige bekroning), waarin een opengeslagen missaal, een kelk met hostie en een priesterstola. Op de bladzijden van het missaal staan de woorden waarmee de introitus van de Requiemmis begint, in het Nederlands vertaald: "Heer, geef hun de eeuwige rust en het eeuwige licht verlichte hen". Op de tekstplaat van de epitaaf staat te lezen: "Gedenkt uwe overheden die u het woord Gods verkondigd hebben. Genadige Heer Jesus geef hun de eeuwige rust". Het monument is een werk van de beeldhouwer F.X. Stracké en dateert uit 1913.

Wie, na het uitwendige van de kapel in zich opgenomen te hebben, binnenkomt zal tot zijn verrassing constateren dat hij zich in een cirkelvormige ruimte bevindt, dit in tegenstelling tot wat het achthoekige exterieur zou doen verwachten. Wanden en koepel zijn witgepleisterd

Het interieur van de kapel,
gezien naar de altaaruitbouw.
Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink, 1994.

Kapel, binnenaanzicht van de
koepel. Foto: Gem. Dienst
REO, M. de Jong, 1983.

Kapel, epitaaf met namen van
begraven priesters en beeld
van het Geloof.

Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink, 1994.

zoals het een neoclassicistisch bouwwerk betaamt. Pilasters met in stuc uitgevoerde Jonische kapitelen dragen een omlopend hoofdgestel, dat zich op dezelfde hoogte bevindt als het hoofdgestel aan de buitenzijde. Onder de kroonlijst ziet men een versiering, bestaande uit een eierlijst waaronder een tandlijst.

De segmentvormige vensters zijn gevat in een omlijsting met een meanderdecoratie. De koepel is in hout uitgevoerd en heeft het oppervlak van een halve bol. Hij gaat op van een geprofileerde lijst die versierd is met bladmotieven in stucwerk. De koepel is versierd met cassetten (vierkante vakken), waarin in stuc gemodelleerde rozetten zijn aangebracht. Aan de bovenzijde is hij opengewerkt in een cirkelvormig lichtvenster. Het decoratieve en kleurige glas-in-lood hierin en in de overige ramen van de kapel is van vrij recente datum en vertoont art déco-vormen. De vier dubbele paneeldeuren waardoor men de kapel betreedt zijn gevat binnen geprofileerde houten omlijstingen, die kroonlijsten op voluutconsoles dragen, dit alles in hout uitgevoerd. In de dikte van de muur zijn aan weerszijden van de deuren in hout gesneden touwornamenten aangebracht, aan de onderzijde met bladmotieven versierd. Ter weerszijden van de hoofddeur, die uit het ingangsportaal toegang geeft tot de kapel, zijn wit-marmeren wijwaterbakken in de muur gemetseld. Staande in het portaal ziet de bezoeker van het bedehuis een erbetoon aan de bouwmeester in de vorm van een zwart-granieten plaat boven de deur naar de kapel. Daarop staat te lezen in vergulde letters: "Aan wijlen haar geacht medelid den bouwmeester Adrianus Tollus voor zijnen belangloozen arbeid en ijver. De commissie namens de katholieke gemeenten van 's-Gravenhage, dankbaar MDCCCXLVIF". Dit blijk van waardering is dus aangebracht in het sterfjaar van Tollus, 1847.

Tegen de wanden van de kapel zijn vier grote epitafen van wit marmer aangebracht, twee aan weerszijden van de altaaruitbouw en twee aan beide zijden van de ingang. Drie daarvan vertonen de neoclassicistische stijl, die ten tijde van de bouw van de kapel gangbaar was; de laatste, links van de ingang, aangebracht in 1984, is een eenvoudige marmeren plaat. Op de epitafen staan de namen van priesters die in de grafkelder onder de kapel zijn bijgezet. De omlijsting van de oudste drie epitafen wordt versierd door beeldhouwde, omgekeerde toortsen, een uit de klassieke oudheid afkomstig doodssymbool. Drie allegorische vrouwenfiguren, geflankeerd door acroteria, vormen de bekroning van de epitafen. Op de eerste, links van de altaarnis, is het Geloof uitgebeeld, een zittende vrouw met in haar rechterhand het Kruis en in haar linkerhand een kelk met een hostie. Op de epitaaf rechts van het altaar ziet men een vrouw met in haar linkerhand een anker als attribuut voor de Hoop. De epitaaf rechts van de ingang tenslotte draagt een vrouwenfiguur die de Liefde symboliseert. Zij houdt een hart in de rechterhand. De drie met beelden bekroonde epitafen vertonen onder de kroonlijst opschriften met bijbelse teksten, gesteld in het latijn. Vertaald luidt de tekst op de epitaaf links van het altaar: "Gedenkt uw overheden die u het woord Gods hebben verkondigd, houdt hun levenseinde in gedachte en volgt hen na in het geloof. Hebreëen: 5, 12. Die zijn gestorven in de Heer en in de grafkelder van deze kapel zijn begraven". Deze laatste zin komt ook op de beide andere epitafen voor. De epitaaf rechts van het altaar draagt als opschrift: "Wij vragen u, broeders, dat gij hen waardeert die onder uw werken en die u leiden in de Heer en u vermanen. I Tessalonicenzen 5, 12". De tekst op de derde epitaaf luidt: "Omdat het strengste oordeel geveld zal worden over hen die als overheden zijn aangesteld (Wijsheid 11, 6) bezweren wij u broeders, bij Onze heer Jezus Christus en bij de liefde van de Heilige Geest dat gij ons helpt met uw gebeden tot God (Romeinen 15, 30)".

Het beeldhouwwerk van Eugène Lacomblé

Uit de notulen van de bestuursvergaderingen blijkt dat men op 23 november 1863 de beeldhouwer Eugène Lacomblé benaderde met het verzoek een ontwerp te maken voor een monument in de kapel ter nagedachtenis van de priesters die in de grafkelder onder de kapel waren bijgezet. Op 23 juli 1866 werd het werk voor f 2400 aangenomen. Het betreft hier de eerste epitaaf met de naamlijst der vanaf 1831 bijgezette geestelijken, links van het altaar, die is bekroond met het beeld dat

Voorstudie in ongebakken klei voor het beeld van 'de Hoop' op de epitaaf rechts van het altaar in de kapel. Hoogte 22 cm, RBK 18800, cat. 492. Rijksmuseum Amsterdam. Eugène Lacomblé. Foto: Foto-Commissie Rijksmuseum Amsterdam.

Beeld van 'de Hoop' op de epitaaf rechts van het altaar in de kapel. Eugène Lacomblé, 1890. Foto: Gem. Dienst REO, P.L. Luneburg, 1994.

het Geloof voorstelt. De tweede epitaaf werd aangebracht 1890 en deze draagt het beeld van de Hoop. Drs. E. Langendijk te Amsterdam, die een dissertatie over Royer voorbereidde, maakte mij attent op een voorstudie voor het beeld van de Hoop in het Rijksmuseum (inventarisnummer: R.B.K. 18800). Het is een beeldje van ongebakken klei, 22 cm hoog en vervaardigd door de beeldhouwer Eugène Lacomblé. Dit kleimodel toont vrijwel exact dezelfde vormgeving als het beeld in de kapel op de Haagse begraafplaats. In beide gevallen is een zittende vrouwenfiguur uitgebeeld, het hoofd verwachtingsvol omhoog geheven, de rechterhand op de borst en de linkerhand een anker vasthoudend. Slechts de plooienvan van het gewaad is verschillend, terwijl het kleimodel een borstkruis bezit, dat op het marmeren beeld in Den Haag niet voorkomt. Het kleibeeldje in het Rijksmuseum, waarvan trouwens nog een exemplaar daar aanwezig is, is zonder twijfel een voorstudie voor het Haagse beeld. De derde epitaaf werd in 1926 geplaatst. De onbekende beeldhouwer volgde de beide gedenkplaten van Lacomblé getrouw na. Het bekronende beeld van de Liefde, dat de verpersoonlijking van de drie Goddelijke deugden completeert, mist echter de verfijning van de beelden die Lacomblé maakte. In 1956, toen een vierde naamlijst nodig was, besloot men deze niet aan te brengen, maar de bestaande platen om te draaien en aan de achterzijde de namen met kleinere letters en in twee kolommen te vermelden. Pas in 1984 kwam de vierde epitaaf. Dit werd een simpele marmeren plaat zonder omlijsting.

De beeldhouwer Eugène Lacomblé, geboren te Brussel in 1828 en overleden in 1905, vestigde zich in 1855 in Den Haag, en werd leraar in de beeldhouwkunst aan de Academie te Amsterdam.

Hij werkte in een laat-neoclassicistische stijl en had een zekere faam als maker van portretbeelden. Voor de Boskantkerk in Den Haag leverde hij beelden van de patroonheiligen Antonius en Lodewijk en een beeld van de Goede Herder. Deze sculpturen gingen verloren toen de kerk in 1945 werd verwoest. Om ons tot zijn

werk in en om Den Haag te beperken: Lacomblé maakte ook het grafmonument van de dichter Tollens in Rijswijk en een niet uitgevoerde ontwerp voor het standbeeld van Spinoza. Ook ontwierp hij de Verhuellbank bij de Waterpartij in de Scheveningse bosjes.¹

Adriaan Tollus

In de eerste helft van de 19de eeuw was de economische situatie van Den Haag niet rooskleurig. De stad was sterk verarmd uit de Franse overheersing gekomen en, ofschoon het de residentie en regeringszetel van het jonge koninkrijk was, moest het die positie tot 1830 delen met Brussel, de hoofdstad van de Zuidelijke Nederlanden. De bouwactiviteit in Den Haag beperkte zich hoofdzakelijk tot het Hof, dat de bestaande paleizen liet verbouwen en uitbreiden, de rijksoverheid die kazernes bouwde ten behoeve van het garnizoen, en de rooms-katholieke kerk. Na de gelijkstelling van de godsdiensten in 1798 was het ook de katholieken toegestaan kerken te bouwen die zich als zodanig konden manifesteren. In Den Haag verrezen dan ook drie monumentale kerkgebouwen in de toen heersende neoclassicistische stijl. De bouwmeesters, die in deze periode in onze stad werkten, waren allen in neoclassicistische trant geschoold, sommigen als pensionaris (student met een studiebeurs) van Lodewijk Napoleon of Willem I in Parijs en Rome.

Jan de Greef werkte voor koning Willem I aan de paleizen Noordeinde en Kneuterdijk. Adriaan Noordendorp bouwde het paleis aan het Korte Voorhout voor prins

De St. Willibrorduskerk van Adriaan Tollus aan de Assendelftstraat in Den Haag.
Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ca. 1965.

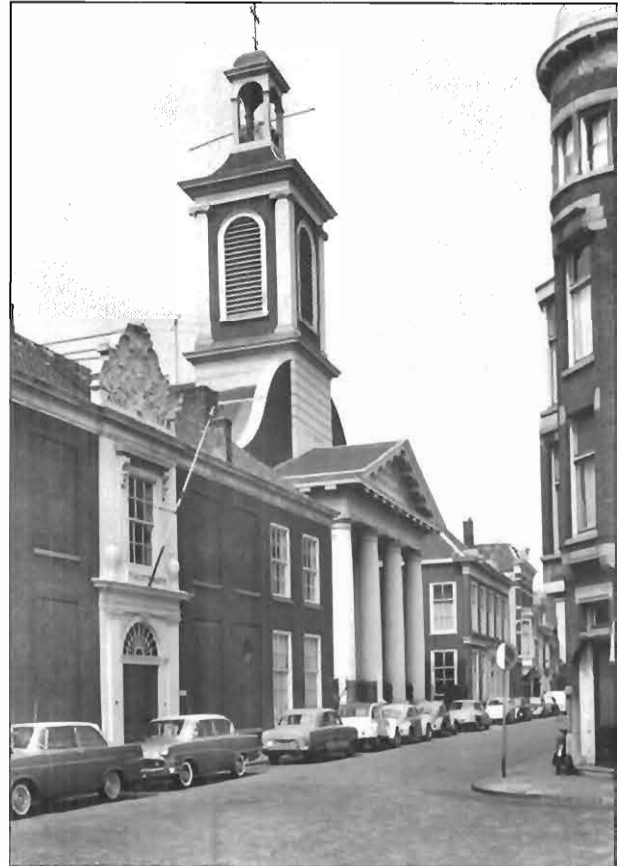
Frederik en het Paviljoen Von Wied in Scheveningen voor Willem I. Tilleman Franciscus Suys, een Brusselse architect en sinds 1825 architect des Konings, bouwde de rooms-katholieke kerken aan het Westeinde en de Prinsessegracht, en Adriaan Tollus ontwierp de St. Willibrordus aan de Assendelftstraat. Zeger Reijers, die samen met Jan de Greef in Parijs had gestudeerd met een beurs van Lodewijk Napoleon, werkte voor de stedelijke overheid en bouwde de Tekenacademie aan de Prinsessegracht en de accijnshuisjes aan het Malieveld bij de Bosbrug en aan het latere Rijswijkseplein.

Adriaan Tollus onderscheidt zich van de hier genoemde bouwmeesters door het feit dat hij min of meer een “self-made man” moet zijn geweest. Over zijn opleiding is niets bekend. Wel weten wij, dat hij in 1801 door het Hof van Justitie van Holland als landmeter werd “geadmiteerd”.⁴ In die hoedanigheid vervaardigde hij een kaart van de landgoederen bij Driebergen (P.S. Teerling: *Repertorium van Oud-Nederlandse landmeters*, 1981). Hij werd in Den Haag geboren op 17 januari 1782 als zoon van de timmerman Hendrik Tollus en overleed daar op 8 januari 1847.

In 1834 werd hij opgenomen in het bestuur van de Academie van Beeldende Kunsten. Hij bekleedde daar de functie van huishoudelijk directeur, zoals blijkt uit een resolutie van het stadsbestuur d.d. 29 september 1834. Nadat hij van deze functie was ontheven als gevolg van een reorganisatie van de afdelingen Beeldende Kunsten en Bouwkunde die onder één bestuur werden samengevoegd, kreeg hij op 2 augustus 1842 een benoeming in het nieuwe bestuur als vertegenwoordiger van de burgerij. Tevens was hij van toen af tot zijn overlijden in 1847 penningmeester van het bestuur.

In het tijdschrift *De Beeldende Kunsten* van 1842 (uitgegeven te 's-Gravenhage bij J. Belinfante, pp. 81-112), is de tekst van een redevoering opgenomen, die hij uitsprak “in de gehoorzaal Diligentia op den 28sten September 1837 ter gelegenheid van de bekrooning der verdienstelijke leerlingen, welke bij den wedstrijd in Teeken-, Bouw-, Meet- en Doorzichtkunde, bij de respectieve afdelingen der 's-Gravenhaagsche Teeken-akademie prijs hadden verworven”. Tollus wordt hierbij vermeld als “lid van het bestuur over die Akademie (afdeeling Bouwkunst)”.

Behalve zijn positie in het bestuur van de Academie is over officiële functies van Tollus niets bekend. Wel bleef hij steeds als architect werkzaam. In zijn overlijdensadvertentie in de *'s-Gravenhaagsche Courant* van

11 januari 1847 staat te lezen dat hij “in leven Architect en Mr. Timmerman te dezer stede” was. Voorts wordt vermeld dat “de affaire door de weduwe met assistentie van beide zonen (sal) worden gecontinueerd”.

De van Tollus bekende bouwwerken, zes in getal, dateren grotendeels van voor zijn functies bij de Haagse academie. Het zijn op een na kerkelijke gebouwen. Zijn vroegste werk is de kerk van St. Petrus Banden in Rijnsburg bij Driebergen, gebouwd in 1809-1810. Het was een kleine neoclassicistische kerk totdat later in de 19de eeuw een uitbreiding plaatsvond, waarbij een nieuw transept en koor werden opgetrokken. De gevel vertoont een zuilenportiek en een torentje en het schip is eenbeukig, met een tongewelf van hout. Door Tollus moeten ook de huisjes rond het kerkplein zijn gebouwd, die het cirkelvormige pleintje omgeven en in de verte de herinnering oproepen aan het St. Pietersplein in Rome. In 1815 bouwde Tollus de Hervormde kerk in 's-Gravenzande, een sober, achthoekig gebouw dat in 1850 werd uitgebreid.

Zes jaar later begon de bouw van de St. Willibrorduskerk aan de Haagse Assendelftstraat. Koning Willem I gaf een aanzienlijke som gelds voor de bouw van dit bedehuis, de eerste katholieke kerk die na de gelijkstelling van de godsdiensten tot stand kwam in Den Haag. De monumentale voorgevel vertoont het voor neoclassicistische kerken gangbare schema: een rijzig zuilenfront, in dit geval met Dorische zuilen, waarop een hoofdstel met fronton en als bekroning een hoge toren, bestaande uit een vierkante bakstenen onderbouw met Jonische pilasters op de hoeken van de klokkengeleding, en een bekronend opengewerkt vierkant met koepeldakje. Het interieur van het schip –ook hier werd de

*La Chapelle Expiatoire te Parijs.
Foto uit: Dictionnaire des églises
de France. Paris et la Seine,
deel IV: Ouest et Ile-de-France,
Paris 1968.*

kerk in latere tijd uitgebreid met een transept en een koor— bezat Jonische zuilen en een tongewelf met cassetten. Van Tollus is ook de voormalige pastorie, die in 1824-1825 rechts naast de kerk werd gebouwd. Het is een deftig herenhuis in de neoclassicistische traditie met een door Jonische pilasters omlijste deur en een krachtig geprofileerde kroonlijst. De vensters bezitten zesruits-Empire schuiframen. De kerk werd in 1972 afgebroken, maar de pastorie werd later gerestaureerd en bevat nu een aantal wooneenheden.

In Schiedam bouwde Tollus in 1822-1824 een grote neoclassicistische kerk aan de Lange Haven, gewijd aan St. Joannes de Doper. Hier is een zeer monumentaal zuilenfront toegepast, evenals bij de Haagse kerk in Dorische stijl, en het Mansardevormige kerkdak wordt bekroond door een forse houten toren, bestaande uit een vierkante klokkenverdieping met een koepeldak waarop een open topkoepeltje. Deze kerk is vrijwel ongewijzigd bewaard gebleven: het interieur met zuilen en houten tongewelven over de hoofdbeuken bevat neobarok meubilair uit de bouwtijd. Nadat het gebouw zijn functie als kerk verloor werd het in gebruik genomen door de evangelist John Maasbach, die het interieur intact liet en het gebruikt voor zijn evangelisatiebijeenkomsten.⁵

Het meest opmerkelijke bouwwerk dat Tollus op zijn naam heeft staan, is ongetwijfeld de achthoekige kapel die hij in 1833-1838 bouwde op de R.K. Begraafplaats aan de Kerkhoflaan in Den Haag. Zij vertegenwoordigt een stroming in het neoclassicisme, waarvan in ons land maar weinig voorbeelden bekend zijn: het Dorisme. Van deze bouwwijze was de Franse architect Claude-Nicolas Ledoux⁶ een van de belangrijkste vertegenwoordigers, hij onderscheidt zich van het gebruikelijke neoclassicisme door de grote soberheid en strengheid, waarbij de zuilenportieken en versierende sculptuur over het algemeen achterwege blijven of met terughoudendheid worden toegepast. Kenmerkend zijn veelal de segmentvormige vensters, de Dorische zuilen en de blokvormige bouwmassa, elementen die men ook ziet aan Tollus' begraafplaats-kapel. Ledoux, wiens werk Tollus gekend moet hebben bouwde vele accijnshuisjes aan de grenzen van Parijs en was ook de archi-

tect van utiliteitsbouwwerken. Van de accijnshuisjes of "Barrières" in de Franse hoofdstad zijn er slechts enkele bewaard gebleven. In Den Haag is ook nog zo'n gebouwtje te zien, waarin de invloed van Ledoux onmiskenbaar is: het in 1827 door Zeger Reijers gebouwde accijnshuisje aan het Rijswijkseplein, thans bekend onder de naam "Paviljoen". Het is opvallend door zijn Dorische zuilen die zoals het in deze orde behoort, geen basementen bezitten, maar ook de bij zuilen in deze stijl gebruikelijke cannelures missen.

Wat de koepel betreft, waarmee Tollus zijn kapel bekroonde, het ligt voor de hand dat in de renaissance en de barok veel bouwmeesters kerken met een centraliserende aanleg van koepels voorzagen. De Dom van Florence en de St. Pieter in Rome zijn daarvan overbekende voorbeelden. In ons land werden in de 17de eeuw koepelkerken gebouwd in Leiden (Marekerk), Middelburg (Oostkerk) en Amsterdam (Ronde Lutherse Kerk). In het neoclassicisme krijgt de koepelbouw een nieuwe impuls en men inspireert zich daarbij op het klassieke Pantheon in Rome met zijn cassettenkoepel. Ruim tien jaar voor Tollus zijn ontwerp voor de begraafplaatskapel maakt herbouwen de architecten Jan de Greef en Tilleman Suys de Amsterdamse Ronde Lutherse Kerk die in 1822 door brand was verwoest. De nieuwe koepel krijgt een versiering met cassetten waarin rozetten en is van hout. Hoewel veel kleiner dan de Amsterdamse, vertoont Tollus' koepel overeenkomst daarmee. Ongetwijfeld heeft hij de Amsterdamse koepel tot voorbeeld genomen. De constructie is in Den Haag echter veel eenvoudiger: in plaats van een dubbele koepel met een binnen- en buitenschaal, zoals bij de Ronde Lutherse Kerk, bestaat de Haagse slechts uit één houten schaal. Net als de Amsterdamse is ook de koepel van Tollus aan de binnenzijde versierd met cassetten en rozetten. In het jaar waarin de koepel werd ingewijd, kwam in Arnhem de Hervormde Koepelkerk gereed, ontworpen door de stadsbouwmeester Antony Aytink van Falkenstein. Ook dit bouwwerk vertoont overeenkomsten met de Haagse begraafplaatskapel: een cirkelvormige ruimte, beschreven binnen een achthoek en een koepel met cassettenversiering. Evenals de Amsterdamse is ook deze koepelkerk uiteraard grootser van opzet dan de Haagse kapel doordat zij een omgang met galerijen bezit.

De begraafplaatskapel van Tollus: een bouwtype met een lange voorgeschiedenis

Een "centraalbouw" is een gebouw waarvan de plattegrond een om een middelpunt beschreven omtrek heeft, zonder dat van een overheersende lengte-as sprake is. Die omtrek kan cirkelvormig zijn of een veelhoek te zien geven. Ook is er soms sprake van een Grieks kruis, dus een kruis met vier even lange armen. De centraliserende ruimtevorm van kapellen op begraafplaatsen is terug te voeren op vroeg-christelijke memoria of martyria. Dit zijn kapellen boven het graf van een martelaar. Wellicht het oudste voorbeeld is door Helena, de moeder van keizer Constantijn, gebouwd boven het graf van Christus bij de Calvarieberg in Jerusalem. Dat was in de vierde eeuw. Uit de vijfde eeuw dateert de San Stefano Rotondo in Rome, een kerk waarvan de plattegrond een combinatie te zien geeft van een kruisvorm en een cirkel. Ook voor doopkapellen, vaak los staand van de kerk, werd de ronde of veelhoekige plattegrond veel toegepast: de bekende romaanse baptisteria in Pisa en Florence, om enkele voorbeelden te noemen. Bij kerkgebouwen komt de centraalbouw in de Karolingische en romaanse periode een aantal malen voor, in ons land onder andere de elfde eeuwse kapel op het Nijmeegse Valkhof met haar achthoekige kern en zestienhoekige omgang. Vanaf de

renaissance wordt de centraalbouw in de kerkelijke architectuur een veel voorkomend thema, maar daarbij gaat het meestal niet om kapellen op begraafplaatsen. Bouwmeester Tollus volgde dus een oude traditie na toen hij de kapel op de begraafplaats aan de Kerkhoflaan ontwierp. Voorbeelden waarop hij zich direct geïnspireerd moet hebben, zijn mij niet bekend. Een mogelijke inspiratiebron zou de Chapelle Expiatoire te Parijs geweest kunnen zijn, gebouwd rond 1820 nabij de kruising tussen de Boulevard Haussmann en de Rue de Rome. Deze kapel op een kleine, camposanto-achtige begraafplaats, kwam tot stand als eerbewijs aan Lodewijk XVI en Marie-Antoinette en de vele andere slachtoffers van de Franse Revolutie. De architecten waren Percier en Fontaine, die een grote invloed hebben gehad op de neoclassicistische architectuur. Een zuivere centraalgebouw is het niet, want er is een kort schip dat aan de voorgevel een zuilenportiek bezit. Het koor gedeelte heeft een plattegrond als een klaverblad: drie half-ronde apsiden die op het midden zijn gericht. Een koepel, vergelijkbaar met die op de Haagse begraafplaats, bekroont het kruisingsvlak.

Later in de 19de eeuw gebruiken onder anderen P.J.H. Cuypers en A.C. Bleys de centraliserende plattegrond voor kapellen op begraafplaatsen. Cuypers bouwt de bisschoppelijke grafkapel te Roermond in neoromaanse

De gravengalerij van de R.K. Begraafplaats Crooswijk te Rotterdam, die de Haagse arcade tot voorbeeld heeft gediend. Verzameling R.K. begraafplaats Rotterdam. Foto: Van der Graaf.

Opmeting van de arcade door architect F.A.W. van der Togt, november 1948: vooraanzicht, doorsnede en plattegrond. Bouwinspectie Bisdom Rotterdam.

stijl met een vierpas als plattegrond en Bleys ontwerpt in 1883 een neogotische centraalbouw op achthoekig grondplan op de R.K. begraafplaats aan de Spaarndammerdijk in Amsterdam, een monumentaal gebouw dat het niet verder bracht dan de tekening.⁷

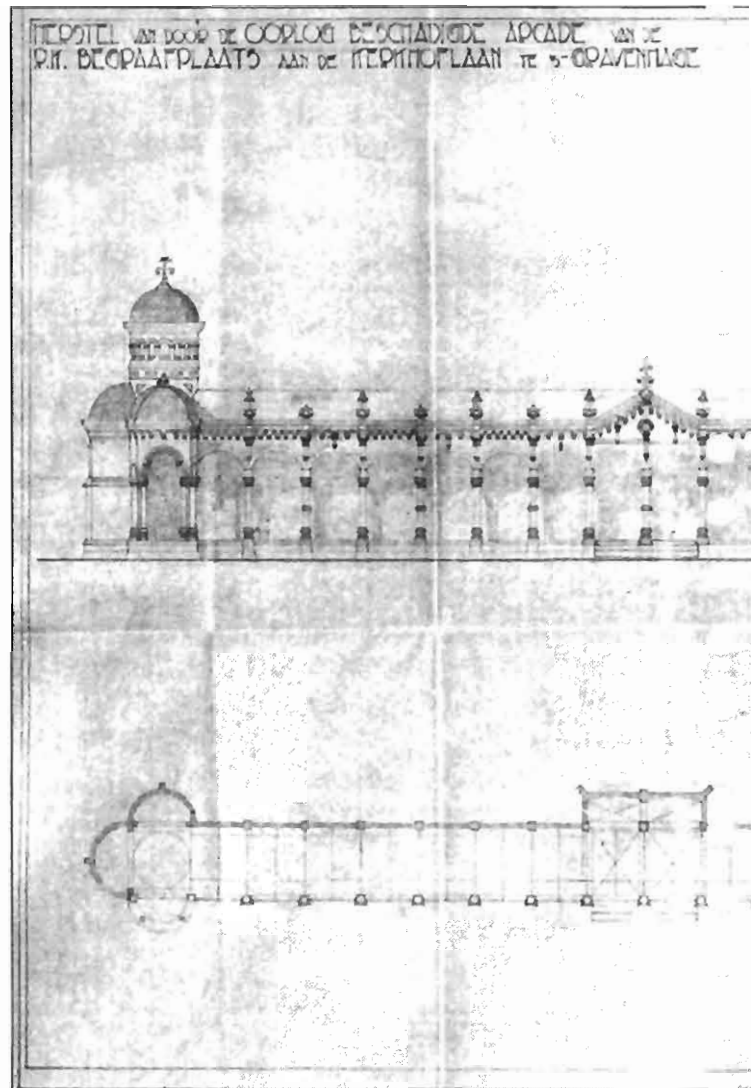
De arcade

In de architectuurgeschiedenis betekent de term arcade eigenlijk een rij bogen, gedragen door zuilen of pijlers. Het indrukwekkende bouwsel dat de katholieke begraafplaats aan de zijde van het Prinsevinkpark afsluit is in feite een combinatie van een arcade met een galerij erachter, maar omdat het als arcade bekend staat wordt deze naam hier aangehouden.

In de tweede helft van de 19de eeuw kreeg de begraafplaats te maken met ruimtegebrek, terwijl tevens de financiële positie sterk verbeterde. De lezer is hierover in het eerste hoofdstuk uitvoerig geïnformeerd. Het bestuur van de begraafplaats besloot tot het bouwen van de arcade met keldergraven eronder die moesten voorzien in het tekort aan duurdere koopgraven.

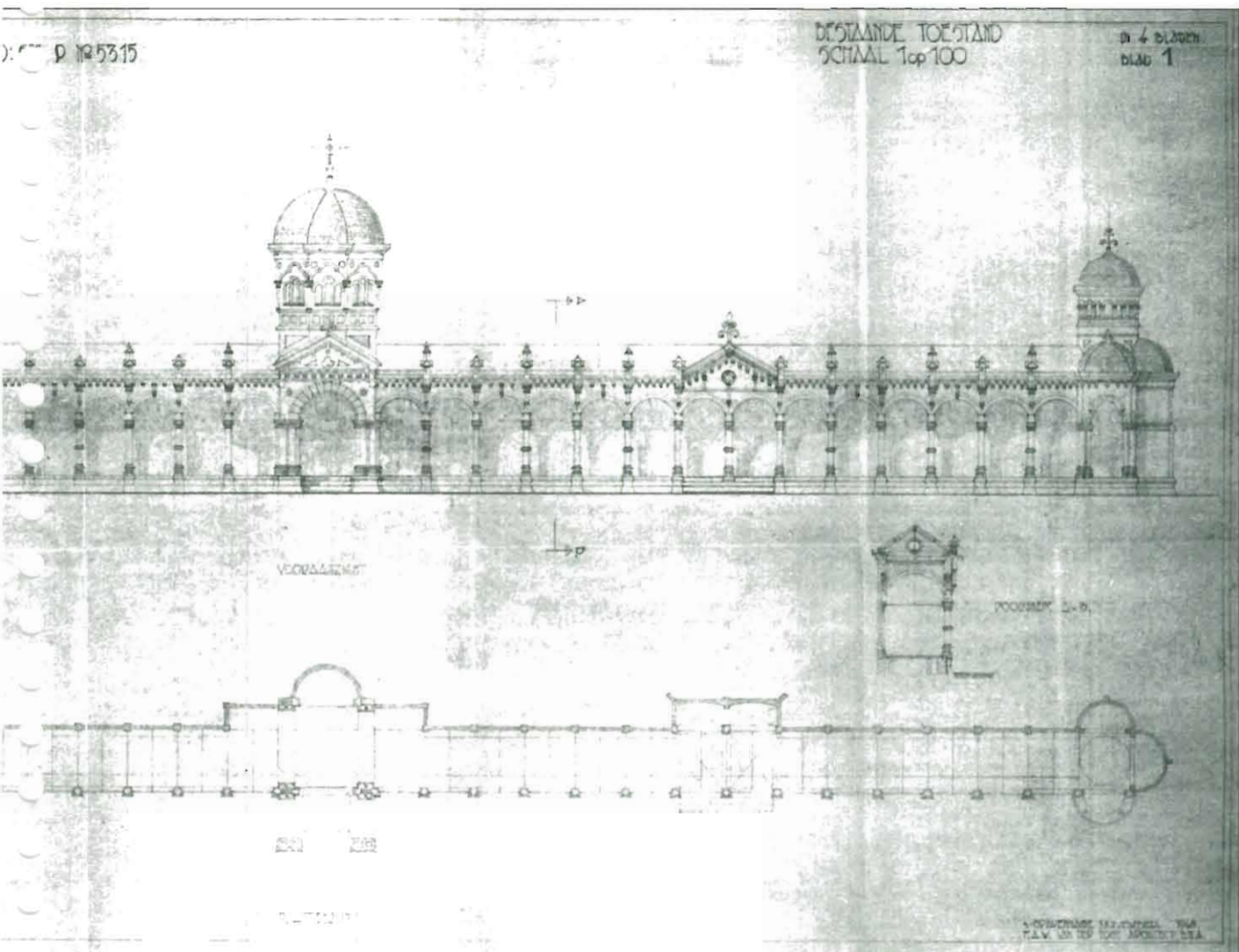
Het ontwerp van de bouwmeester W.B. van Liefland, dat in de loop van 1884 in enkele fasen tot ontwikkeling kwam, omvatte een galerij met een lengte van meer dan 100 meter, in neoromaanse stijl en bekroond door drie koepels: een grote in het midden en twee kleine aan de uiteinden.

In de toelichting bij het plan is sprake van “een overdekte grafkelderruimte of arcadebouw bevattende een Priestergrafkelder welke eene ruimte aanbiedt van ruim zestig lijken als Hoofdgebouw of middenkoepel, genaamd de Koepel des Geloofs. Aan iedere eindvleugel een klein Koepelgebouw, als afsluiting der Arcade, dienende de eene, genaamd die der Liefde, en de andere, die der Hoop, welke grafruimten aldaar bestemd zijn voor die der Eerw. Zusters en Broeders. Tusschen de koepels in, bevinden zich de kelders of grafuimtes der leeken te zamen 12 dubbele en 48 enkele, iedere kelder bestemd voor 12 en 6 lijken ... Dit prachtige gebouw, verrijkt met drie koepelgebouwen en voorzien van kunstig, uit de hand vervaardigd beeldhouwwerk enz. doet den Ontwerper en uitvoerder alle eer aan en zal ongetwijfeld bij den bezoeker een ernstigen indruk maken. De Architectuur in Romaansche stijl gebracht en het gebouw van natuurlijke materialen vervaardigd, verrijkt met beschilderingen, en het geheel met zinrijke en toepasselijke spreuken versierd, maakt voorzeker een treffenden indruk. Gelegen aan goed-beplante en met houtgewassen voorziene lanen mag deze uitbreiding in

verband met het oude gedeelte zeer zeker gerekend worden als te behoren tot een der schoonste begraafplaatsen van ons vaderland”.⁸

De groots opgezette arcade in al haar decoratieve overdaad is een jeugdwerk van de later zo bekende Haagse architect Van Liefland, die in de jaren zeventig zijn opleiding bij de grote Cuypers had genoten, onder meer als opzichter bij de bouw van de St. Jacobuskerk aan de Parkstraat. Van Liefland was 27 jaar oud toen hij de arcade bouwde en het lijkt er op dat hij al zijn kennis van de middeleeuwse architectuur –in dit geval het romaans– heeft willen tonen. Het kan bijna niet anders of Van Liefland heeft tijdens zijn opleiding bij Cuypers de romaanse kerken in Limburg leren kennen, die door Cuypers gerestaureerd werden: de Munster in Roermond, de St. Servaas te Maastricht en de Rolducse Abdijkerk. De kapiteelsculptuur en de andere beeldhouwde decoratieve details van deze monumenten kunnen de jonge architect geïnspireerd hebben toen het ontwerp van de arcade op zijn tekening gestalte kreeg. Er hoefde niet uit een krappe beurs gebouwd te worden: een bouwsom van bijna 90.000 gulden was voor die tijd geen kleinigheid. Toch, als het aan Van Liefland had gelegen was de arcade nog grootser uitgevallen. In het eerste hoofdstuk heeft men kunnen lezen hoe hij, al ontwerpend, op het idee kwam de middenpartij uit te bouwen tot een volledige kapel, een plan

dat het bestuur van de begraafplaats te ver ging.⁹ De arcade, zoals zij in 1884-1885 door Van Liefland is gebouwd, sluit de rechterzijde van de begraafplaats over vrijwel de volle lengte af. Het bouwwerk is opgetrokken in baksteen met rijkelijke toepassing van zandsteen en hardsteen voor zuilen, kapitelen, kolonnetten en andere versierende details. Het is gebouwd op een met hardstenen platen beklede sokkel. De galerij is bereikbaar door trappen voor de middenpartij en halverwege de beide zijarmen.

De middenpartij bezit aan de voorzijde een portiek, aan de achterzijde een apsidiool en wordt bekroond door een achtkant met koepel. De hoekpartijen van de arcade zijn uitgewerkt als paviljoens die in plattegrond een klaverblad vormen: aan de voorzijde een half-rond bordes en aan twee andere zijden apsidioolen, het geheel bekroond door een ronde koepeltoren.

De achtergevel van de arcade is blind en vormt tevens de muur van de begraafplaats. Halverwege de beide zijarmen is de achterwand uitgebouwd in twee kleine kapellen. De rechte gedeelten van de zijvleugels zijn naar het kerkhof toe geopend met rijk geprofileerde bakstenen rondbogen die via met symbolen versierde imposten rusten op de zuilen. Deze bezitten samengestelde basementen en bladkapitelen in hardsteen. Om de andere vertonen de zuilen een door hardstenen ringen

De arcade, gezien vanuit het noorden. Foto: Gem. Dienst REO, A.W. Mellink, 1994.

in tweeën verdeelde schacht waarbij het onderste deel achthoekig is. De kapiteelsculptuur kenmerkt zich door een grote verscheidenheid: zowel bladkapitelen als met gestileerde doodssymbolen versierde teerlingkapitelen komen voor.

De gootlijst wordt gedragen door een fries van baksteen, dat afwisselend uit kepermotieven en rondboogjes bestaat, onderbroken door zandstenen kolonnetten met bladkapiteeltjes.

De hoekpaviljoens hebben aan de voorzijde bogen met een driepasvormig beloop in plaats van rondbogen. Op de hoeken van de middenpartij en de hoekpaviljoens verheffen zich hardstenen pinakels met frontons en een kruisbloem.

Het middelste paviljoen wordt voorafgegaan door een rechthoekige portiek met aan de voorzijde twee paar gekoppelde zuilen en achter twee, uit zes halfzuilen samengestelde, pijlers. De rondbogen zijn hier in natuursteen uitgevoerd; de voorste bezit tegen de onderzijde decoratief beeldhouwwerk. Boven deze boog wordt de gevel bekroond door een rondboogfries van baksteen, waarboven een fronton met hardstenen omlijsting en een gotische kruisbloem.

De achthoekige koepeltoren op dit paviljoen is grotendeels in baksteen uitgevoerd, maar bezit op de hoeken hardstenen kolonnetten met knopkapitelen. De door rondboogfriezen beëindigde gevelvelden zijn opgelost in nissen met klaverbladbogen, waarin een oculus boven een drielichtvenster. De boogvelden zijn in gele steen gemetseld. Boven de gootlijst met metalen waterspuwers op de hoeken verrijst de met leien gedekte en door een kruis met decoratief smeedwerk bekroonde, achthoekige koepel.

De ronde koepeltorens op de hoekpaviljoens bezitten een reeks gekoppelde rondboogvensters zoals bij romaanse dwerggalerijen. De koepeldaken zelf vertonen hier de vorm van een halve bol en hebben als bekroning pironen.

Het inwendige van de arcade

De achterwand van de galerij, thans witgepleisterd, vertoont blinde nissen met rondbogen die worden gedragen door pilasters met bladkapitelen in verschillende vormen. De zijarmen dragen ziende houten kappen (daken waar men van onderaf inkijkt). Gemetselde kruisribgewelven zijn toegepast ter hoogte van de zijtrappen en bij de kleine kapellen daartegenover in de achterwand. Deze gewelven bezitten alle bakstenen ribben; ook de portiek voor het middenpaviljoen is door een kruisribgewelf overdekt, maar hier zijn de ribben

van zandsteen en vertonen zij beeldhouwde versieringen, terwijl ook de sluitsteen met bladmotieven is gedecoreerd.

De apsioliën –de kleine half-ronde uitbouwen– die voorkomen aan de achterzijde van het middenpaviljoen en aan de hoekpaviljoens worden overwelfd door zogenaamde apsiskalotten, gewelven in de vorm van een halve koepel, die hier in gele baksteen zijn gemetseld. Het vierkante middenpaviljoen draagt een achthoekige bovenbouw. Tussen de in baksteen en natuursteen uitgevoerde bogen van het vierkant vormen zware lateien de overgang naar het achtkant daarboven. Het blinde bakstenen onderste gedeelte van het achtkant is versierd met oculi die gevuld zijn met beeldhouwde banderollen en driepassen.

Een gemetseld boogfries op natuurstenen kraagsteentjes vormt de afsluiting van het binde achtkant. Daarboven verrijst de achthoekige koepellantaarn met op de hoeken, tussen de drielichtvensters, zandstenen kolonnetten, rustend op consoles en voorzien van kapitelen met beeldhouwde bladmotieven. Het in gele baksteen gemetselde koepelgewelf bezit rood-bakstenen ribben in

*Arcade, een der vier 'chimères' (allegorische monsterdieren) onder de koepeltoren van het middenpaviljoen.
Foto: Gem. Dienst REO, A.W. Mellink, 1994.*

*Arcade, interieur.
Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink, 1994.*

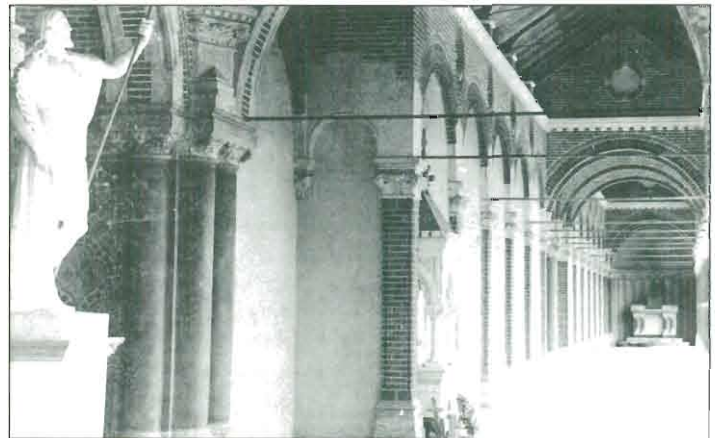
*De gravengalerij in 1889,
gezien vanuit het midden-
paviljoen naar het rechter
hoekpaviljoen. Links het beeld
van de Verrezen Christus van
Louis Royer.*

een stervormig patroon, de sluitstenen versierd met gebeeldhouwde koppen.

Het vierkant waarop deze hele bovenbouw rust, wordt gemarkeerd door zware hoekpijlers, waartegen groepen halfzuilen met fraai gebeeldhouwde, hardstenen kapitelen met verfijnd vormgegeven bladwerk. Boven deze kapitelen bevinden zich in de vier hoeken onder de lateien grote zandstenen beeldhouwwerken die gevleugelde monsters voorstellen. Op deze beelden hebben opschriften betrekking die men kan lezen in de banderollen in de bovengenoemde oculi:

“Ubi est Mors, victoria tua?” (Waar is, dood uw overwinning) en: “Stimulus mortis peccatum” (De prikkel van de dood is de zonde), teksten uit de eerste Corinthenbrief van Paulus (15: 55 en 56).

De gebeeldhouwde monsters moeten dus gezien worden als verpersoonlijking van de dood die door Christus wordt overwonnen. Zoals in het voorafgaande vermeld, draagt de middelste koepel de naam “koepel des geloofs”. In dit licht is de symboliek van de monsterdieren begrijpelijk: de christen heeft geen angst voor de dood die verpletterd wordt door het geloof, in dit geval zichtbaar gemaakt door de triomfantelijke koepeltoren. De stenen monsters, in elkaar gedrukt onder de zware lateien, hebben verwrongen tronies met uitpuilende ogen en wijd opengesperde, brullende muilen: de uitdrukking “met de staart tussen de benen” is hier letterlijk in beeld gebracht. De beeldhouwer heeft zich bij het maken van deze beelden laten inspireren door de chimères (herschimmen), die men aantreft op Franse kathedralen, waar zij het kwaad symboliseren. De monsters rusten

met hun vervaarlijke klauwpoten op kapitelen die versierd zijn met bladmotieven. In het voetstuk onder het acanthusbladkapiteel in de hoek rechts achter heeft de beeldhouwer zijn signatuur gebeiteld: E.A.F. Bourgonjon. Voor de kenners van de neogotiek is deze kunstenaar geen onbekende. Emile Bourgonjon, uit Vlaanderen afkomstig, was door Pierre Cuypers aange trokken voor zijn Roermondse atelier dat hij samen met Stoltzenberg sinds 1852 dreef. Later was Bourgonjon in Den Haag gevestigd als beeldhouwer. Behalve zijn werk op de R.K. Begraafplaats maakte hij in Den Haag sculptuur voor het Ministerie van Justitie en in de jaren negentig beeldhouwwerk aan het Utrechtse Universiteitsgebouw naast de Domkerk.¹⁰

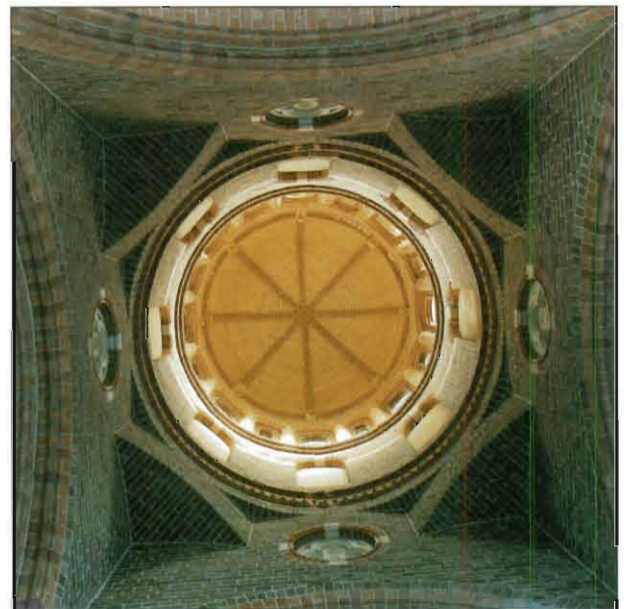

Arcade, de koepel op het middenpaviljoen.
Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink, 1994.

Arcade, de koepeltoren op een van de zijpaviljoens.
Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink, 1994.

Bourgonjon was een kunstenaar die voornamelijk zogenaamde bouwsculptuur maakte, beelden en versieringen die onderdeel uitmaken van gebouwen. In hoeverre hij betrokken is geweest bij het vervaardigen van de vele fraaie kapitelen aan de arcade is niet bekend.

De hoekpaviljoens met hun koepeltorens zijn, wat het inwendige betreft soberder dan het middenpaviljoen. De pijlers waarop de in baksteen geprofileerde bogen rusten zijn versierd met gecanneleerde pilasters met bladkapitelen, maar voor het overige is veel minder van beeldhouwwerk gebruik gemaakt. De onderbouw is vierkant en de overgang naar de ronde koepellantaarn vindt plaats door middel van gemetselde trompen. Tussen de rondboogvensters, die een krans van licht vormen onder de koepel, bevinden zich bakstenen pijlertjes in plaats van de sierlijke kolonnetten onder de middenkoepel. Het koepelgewelf, gemetseld in gele baksteen, bezit acht rood-bakstenen ribben die straalsgewijs vanuit een eenvoudige sluitsteen uitgaan en neerkomen op kraagsteenjes, versierd met gebeeldhouwde maskerkoppen.

In de sokkels onder de dubbele zuilen links en rechts van de trap naar het middenpaviljoen zijn hardstenen platen aangebracht met opschriften in gotische letters, die betrekking hebben op het totstandkomen van de arcade.

De teksten zijn in het Latijn gesteld en luiden in vertaling, op de linkerplaat: "De bestuurders van deze begraafplaats hebben met vroomheid en godsdienstzin

zorggedragen voor het bouwen van deze gewijde zuilengang, opgedragen aan de goddelijke overwinnaar van de dood, bovenop de grafelder op aansporing van de zeer-erwaarde Heer P.G. Protonotaris Apostolicus Schagt, Pastoor van de St. Willibrordeskierk".

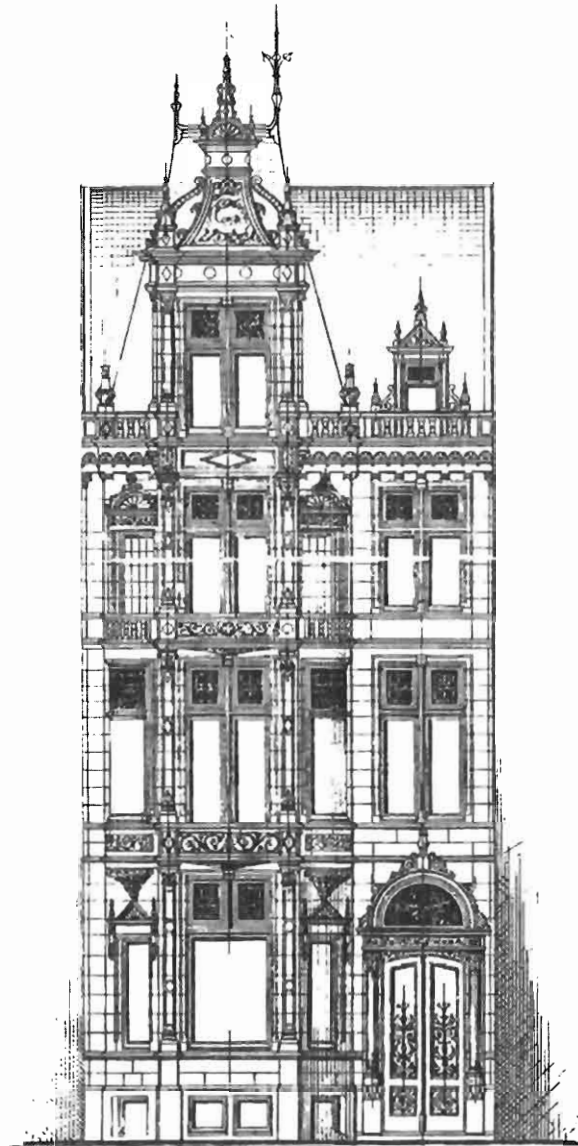
Op de rechterplaat: "Dit werk is door de in het bouwen bekwame Heer W.B. van Liefland in het jaar 1884 op de twintigste september begonnen en het volgende jaar op

Bezuidenhoutseweg 3,
het woonhuis dat W.B. van
Liefland voor zichzelf ontwierp.
Ontwerptekening uit 1906.
Archief Afd. Monumentenzorg
van de Gem. Dienst REO,
Den Haag.

de dertigste oktober met bijzondere kunstvaardigheid voltooid terwijl de hoogerwaarde Heer G.P. kanunnik Drabbe Deken was, die op de tweede november daaropvolgend het vergrote kerkhof heeft gewijd".¹¹

De arcade van Van Liefland als type begraafplaatsarchitectuur vindt haar oorsprong in het Italiaanse "Campo Santo", het kerkhof zoals men dat aantreft bij veel kerken en kathedralen. Een bekend voorbeeld is het kerkhof bij de Dom van Pisa, dat als een langgerekt atrium (binnenhof van laat-romeinse huizen) aan vier zijden omgeven wordt door galerijen die in dit geval gotisch zijn.

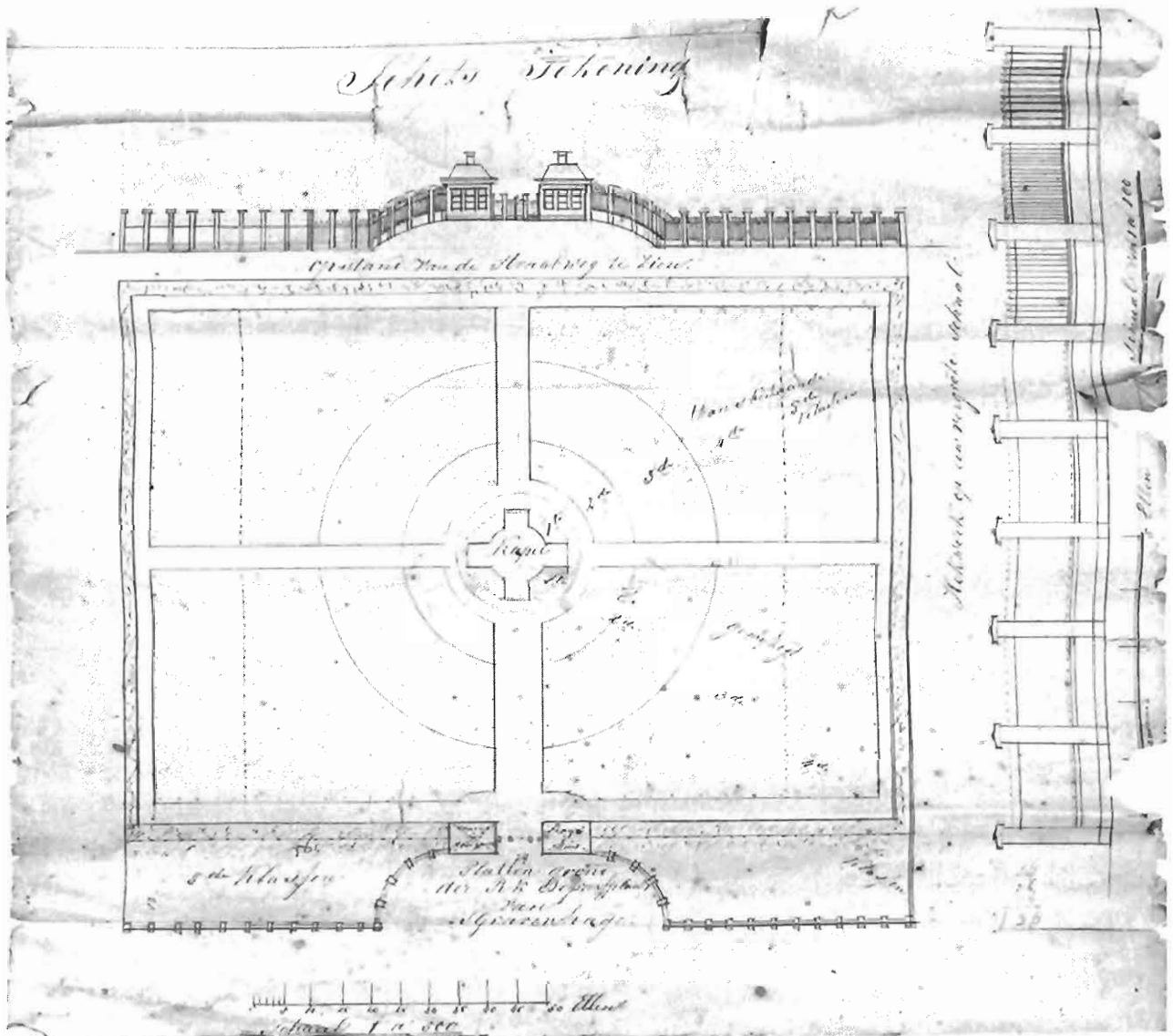
Toen het bestuur van de Haagse katholieke begraafplaats in 1883 over uitbreiding dacht, gingen enkele leden een kijkje nemen op de achttien jaar tevoren in gebruik genomen roomse begraafplaats in Crooswijk bij Rotterdam. Zij lieten zich vergezellen door de jonge Van Liefland. Deze was bij Cuypers in de tweede helft van de jaren zeventig als opzichter werkzaam geweest bij de bouw van de Jacobuskerk aan de Parkstraat en waarschijnlijk had de grote bouwmeester hem bij het bestuur aanbevolen. Het idee een arcade te bouwen moet in Crooswijk zijn opgedaan. De architect H.J. van den Brink had daar een Campo-Santo-achtige aanleg ontworpen met galerijen rondom, waarvan overigens maar een klein deel is uitgevoerd. Hoe het had moeten worden blijkt uit de ontwerpen, gepubliceerd in het architectuurtijdschrift *Bouwkundige Bijdragen* van 1875. Evenals Van Liefland later voor zijn arcade zou doen, koos Van den Brink voor de romaanse stijl als bron van inspiratie. Dat de arcade in Den Haag neoromaans werd in plaats van neoclassicistisch zoals de bijna een halve eeuw eerder gebouwde kapel, is niet alleen te verklaren uit de ontwikkeling in de 19de-eeuwse architectuur waarin het neoclassicisme al rond 1850 uit de tijd was, maar ook uit de afkeer die Van Lieflands leermeester Cuypers koesterde voor deze als "Heidens" beschouwde stijl, die immers geënt was op de Griekse en Romeinse bouwkunst. In dit verband is ook veelzeggend het vernietigende oordeel dat Cuypers' medestander Victor de Stuers nog in 1906 velde over de kapel (zie hoofdstuk 1). Voor begraafplaatsarchitectuur had Cuypers overigens een zekere voorkeur voor de romaanse, in plaats van, zoals men van hem zou verwachten, gotische stijl. De monumentale bisschoppelijke grafkapel die hij in Roermond bouwde, is ook neoromaans. Wat Van Liefland zelf betreft, het is opmerkelijk dat de enige kerk die hij heeft gebouwd, de H. Hartkerk aan de Haagse Hobbestraat (afgebroken in 1974), overwegend romaanse trekken vertoonde.¹²

De bouwmeester W.B. van Liefland

Wilhelmus Bernardus van Liefland werd geboren te Leiden op 11 oktober 1857 en overleed in Den Haag in 1919. Hij behoort tot de meest productieve en opmerkelijke architecten, die tussen 1880 en 1910 in de residentie werkzaam zijn geweest. In belangrijke mate heeft hij zijn stempel gedrukt op Den Haag en Scheveningen zoals de ouderen onder ons dat hebben gekend, want veel van zijn bouwwerken gingen in de Tweede Wereldoorlog en vooral in de periode daarna verloren.¹³ De tijd waarin Van Liefland werkte, met name de jaren rond de eeuwwisseling, was voor de architectuur een periode van overgang: enerzijds vernieuwing, gestimuleerd door vooral sociale veranderingen, anderzijds een vasthouden aan de 19de-eeuwse neostijlen. Berlage was de exponent van de nieuwe ontwikkeling: het bouwen op rationele grondslag zonder te breken met het verleden, gepaard aan een grote sociale betrokkenheid. Van Liefland behoorde tot de vele architecten op het tweede plan, die zich in hun werk lieten beïnvloeden door Berlage's inzichten, maar daarnaast – rekening houdend met de wensen van hun opdrachtgevers–

Plattegrond van de begraafplaats rond 1870, met het ontwerp van de muur aan de voorzijde door architect G. Brouwer. ARKB.

historiserende stijlvormen gebruikten. Hij heeft ook een voornamelijk rol gespeeld in de kortstondige periode waarin de Art Nouveau in Den Haag en Scheveningen furore maakte, het fin-de-siècle en het begin van de twintigste eeuw. Deze, in eerste instantie uit België afkomstige, nieuwe ornamentstijl pretendeerde de eerste volkomen oorspronkelijke stijl sinds de gotiek te zijn en poogde rigoureus te breken met het navolgen van historische stijlen.

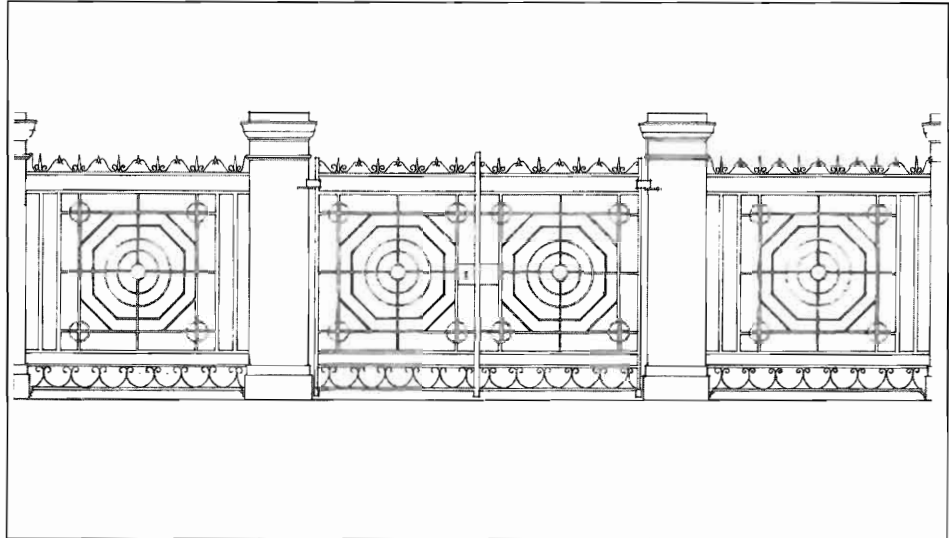
In Den Haag komt deze nieuwe stijl veel voor, meer dan in enige andere stad in Nederland, maar hij blijft meestal beperkt tot details als beeldhouwde versieringen, smeedijzeren balkonhekken en kleurige tegeltableaus. Zuivere Art Nouveau-gevels zijn dan ook zeldzaam, men vindt er enkele in de Venestraat en de Hoogstraat en aan de Laan van Meerdervoort de rijk beeldhouwde zandstenen gevel van no. 215.¹⁴

Het werk van de jonge Van Liefland past geheel in het beeld van de neostijlen uit de laatste decennia van de 19de eeuw. Als 24-jarige kreeg hij de opdracht voor de villa "Margaretha" (Van Stolkweg 24), in de rond 1880 al enigszins ouderwetse eclectische trant, met zowel neoclassicistische als Frans georiënteerde neorenaissance trekken.

Drie jaar later, in 1884, maakte hij het ontwerp voor de arcade op de Katholieke Begraafplaats in neoromaanse stijl. Toen deze voltooid was begon hij in 1885 aan het befaamde complex woningen voor minvermogenen in Schilderswijk, dat nog steeds bekend staat als de "van Ostade woningen". Hiervoor greep hij terug op de "oud-Hollandse" renaissance baksteenarchitectuur, evenals in 1890 bij de arbeiderswoningen " 't Fort" bij het tegenwoordige Jacob van Campenplein.

Kort na 1900 bouwt Van Liefland in Scheveningen drie

Het toegangshek.
Opmetingstekening door A.J.
Beijersbergen, bouwinspecteur
van het bisdom Rotterdam,
1979.

bouwwerken in de Art-Nouveau-stijl, die lange tijd met het Kurhaus het gezicht van de badplaats hebben bepaald: het Wandelhoofd Wilhelmina (de oude Pier), het Circusgebouw en het Palacehotel. Onder zijn talrijke werken, verspreid over de stad, moet nog genoemd worden zijn eigen woonhuis, Bezuidenhoutseweg 3 uit 1907, waarvan alleen de gevel in zuivere Franse renaissancestijl nog bewaard is gebleven.

Hij maakte ook stedenbouwkundige ontwerpen. In het Gemeentearchief bevindt zich een door hem gesigneerd plan voor een deel van de Transvaalwijk (1898). Hij ontwierp ook het Prinsevinkpark naast de katholieke begraafplaats, dat in 1888 werd aangelegd. Als gemeenteraadslid nam hij intensief deel aan de discussies rond de doorbraken in de omgeving van het Buitenhof, die in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog tot stand kwamen.

De ingangspartij en de ommuring

De toegang tot de begraafplaats bestaat uit een monumentaal ijzeren hekwerk tussen twee dienstgebouwen. Deze ingangspartij kwam tot stand in 1829 en is waarschijnlijk ontworpen door Adriaan Tollus, die het ontwerp voor de gehele begraafplaats leverde. Voor het overige werd de omheining gevormd door een houten hekwerk.

Twee ronde hardstenen pijlers flankeren het dubbele ingangshek; de zijhekken sluiten tegen de dienstgebouwen aan door middel van hardstenen pilasters. De vier delen van het smeedijzeren hek vertonen elk een sierpatroon, bestaande uit concentrische cirkels die worden doorsneden door een kruis. Wellicht mag men hierin een gestileerde afbeelding zien van de plattegrond der begraafplaats zoals Tollus die ontwierp.

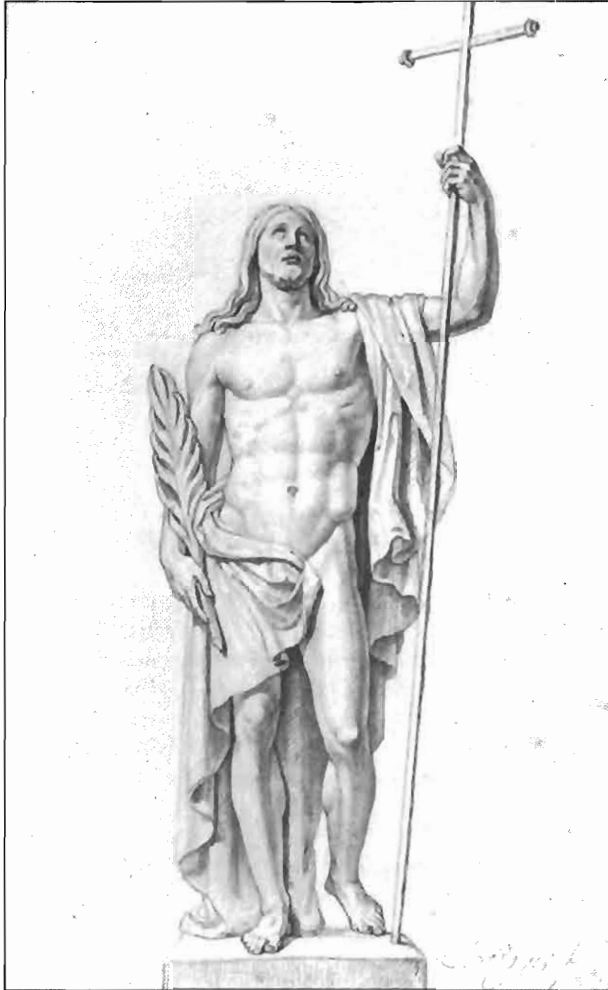
De beide dienstgebouwen, waarvan het linker oorspronkelijk diende als opzichterswoning en het rechter als baarhuis, zijn in eenvoudige neoclassicistische trant opgetrokken. Zij bezitten geen verdieping en dragen hoge schilddaken die met pannen zijn gedekt. De bakstenen gevels ter breedte van drie vensterassen gaan op van een hardstenen plint en worden afgesloten door houten kroonlijsten. Ook de vensters dragen kroonlijsten en zij hebben zesruitsramen. Beide gebouwtjes zijn

later uitgebreid. Bij het rechter gebouwtje gebeurde dat tijdens de restauratie in 1992-1993, het linker was al eerder vergroot. Deze uitbreidingen, voorzien van platte daken, zijn zeer eenvoudig vormgegeven in ongeveer dezelfde stijl als de oorspronkelijke bouwwerkjes. Thans is het linker pand in gebruik als kantoor, terwijl in het rechter de condoléanceruimte en toiletten zijn ondergebracht.

In 1871 verving een stenen muur met ijzeren hek het houten hekwerk aan de Kerkhoflaan. Aansluitend bij de uit 1829 daterende ingangspartij ontwierp de architect G. Brouwer een ruim voorplein, links en rechts begrensd door de nieuwe muur met een kwart-cirkelvormig beloop, die zich aan beide zijden langs de Kerkhoflaan in een rechte lijn voortzet. De gemetselde muur bezit een hardstenen plint en waterlijst en wordt op regelmatige afstanden onderbroken door bakstenen pijlers met frontonvormige natuurstenen afdekstukken. Op de hoeken en in het midden staan hogere pijlers waarvan de afdekstukken met beeldhouwde zandlopermotieven zijn versierd en bekroond worden door kruisen. Het hekwerk bestaat uit ijzeren spijlen met sierbekroningen. De rechterzijde van de begraafplaats werd 1884 afgesloten door de arcade van bouwmeester Van Liefland. Aan de zijde van de Riouwstraat en de Bankastraat kwam in 1908 een stenen muur in de plaats van de oorspronkelijke houten terreinafscheiding.

Een beeld van Louis Royer voor de R.K. Begraafplaats

Louis Royer, geboren te Mechelen in 1793 en overleden te Amsterdam in 1868, behoort tot de belangrijkste beeldhouwers die in de periode van het neoclassicisme in Noord-Nederland hebben gewerkt. Hij behaalde de Prix de Rome, bracht enkele studiejaren in Rome door en vestigde zich in 1828 te Den Haag, waar hij zeven jaar later de functie van "s Konings beeldhouwer" zou krijgen. Later werd hij directeur in de beeldhouwkunst bij de Koninklijke Academie van Beelden Kunsten te Amsterdam. Zijn grootste bekendheid kreeg hij door een aantal standbeelden, onder meer het beeld van Willem van Oranje op het Plein in Den Haag en het standbeeld van Rembrandt te Amsterdam.¹⁵

Schets voor het beeld van de Verrezen Christus van Louis Royer, 329 x 198 mm, inventarisnr. A 2517, Rijksmuseum Amsterdam.
Foto: Rijksmuseum-stichting, Amsterdam.

Schets voor het beeld van Lazarus door Louis Royer, 155 x 87 mm, inventarisnr. 1916: 49, Rijksmuseum Amsterdam.
Foto: Rijksmuseum-stichting, Amsterdam.

Voor de rooms-katholieke begraafplaats aan de Kerkhoflaan vervaardigde hij in 1836 een beeld van de Verrezen Christus.

Met Adriaan Tollus heeft hij hierover correspondentie gevoerd, die in het archief van de begraafplaats bewaard is gebleven. Het beeld werd geplaatst aan de buitenzijde van de altaaruitbouw aan de achterzijde van de kapel. Op deze plek, onder het segmentvormige venster, zou in 1913 het gedenkteken voor het priestergraf worden aangebracht. Het Christusbeeld was toen al verplaatst naar de arcade, waar het was opgesteld in het middenpaviljoen. Een foto in het archief, gemaakt kort na de voltooiing van de arcade, laat dit zien. Het beeld op zijn oorspronkelijke plaats is afgebeeld op een potloodschets, waarschijnlijk van C.C.A. Last uit omstreeks 1865, aanwezig in de collectie van het Haagse Gemeentearchief. (zie p. 15)

Nadien is het Christusbeeld uit de arcade verwijderd. Wanneer dit gebeurd is, is onbekend en evenmin weten we wat er van het beeld geworden is.

In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevindt zich een potloodtekening, gesigneerd L. Royer fc., naar het

voltooid beeld (inventarisnummer A2517, afkomstig uit de collectie van Victor de Stuers).

In 1838 was er opnieuw een briefwisseling tussen Tollus en Royer, ditmaal over de levering van een beeld, voorstellende "eenen opgewekte Lazarus of den Engel Michael door een bezuin tot de opstanding roepende". Vanwege de hoge kosten is waarschijnlijk van deze opdracht afgezien, althans een nieuw beeld is niet geleverd. In het Rijksprentenkabinet zijn wel twee tekeningen aanwezig, die Christus en Lazarus voorstellen. Op de achterzijde staat vermeld dat het hier figuren betreft "voor den ingang eener begraafplaats". De inventarisnummers zijn 1916:48 en 1916:49. Ook staat op de achterkant te lezen "L. Royer del (inavit)". Het moet de bedoeling zijn geweest de beide beelden te plaatsen op de ronde hekpijlers van de ingangspartij.

Restauraties

De arcade en in mindere mate ook de kapel hebben in het verleden verscheidene malen kostbare voorzieningen nodig gehad om hun voortbestaan te verzekeren.

Al in 1848 bleek het nodig de buitenmuren van de kapel opnieuw te voegen en in 1869 bleek de basis van het kruis op de koepel gebreken te vertonen, zodat een steunconstructie moest worden aangebracht. In 1910 vergde de arcade een bedrag van 4570 gulden voor reparatiewerkzaamheden, waarna in 1912 eternietplaten moesten worden aangebracht omdat de arcade salpeteruitslag vertoonde. Ook in 1935 werd herstelwerk aan de arcade verricht. Zes jaar later is er sprake van reparaties die in jaarlijkse gedeelten zullen worden uitgevoerd. Als gevolg van het neerstorten en exploderen van een V-2 op 25 januari 1945 werd niet alleen een aantal huizen aan de Riouwstraat verwoest, maar liep ook de arcade aanzienlijke schade op. Het herstel, waarvoor architect F.A.W. van der Togt in november 1948 de ontwerpen leverde, bracht tevens een vereenvoudiging met zich mee. De driehoekige, frontonachtige bekroningen

op de middelste traveeën van de zijvleugels vervielen en de gootlijst werd recht doorgetrokken, zodat niets meer aan deze versieringen herinnert. Bovendien vervielen de meeste pinakels die op de scheidingen van de traveeën, boven de zuilen, waren geplaatst. Slechts de pinakels bij de hoeken van de paviljoens bleven gehandhaafd. Ook de gootlijst onderging een versobering, die tevens op het gebied van de hemelwaterafvoer een verbetering betekende. Voorts werd de overkapping van de galerij voor een deel vernieuwd en voerde men herstellingen uit aan het metselwerk en de natuurstenen onderdelen.

*De arcade, gezien vanuit het zuid-oosten in 1994.
Foto: Gem. Dienst REO,
A.W. Mellink.*

In 1958 was het de koepel van de kapel die ernstige gebreken vertoonde. Het bestuur van de begraafplaats moest f 7000 uitrekken voor het herstel. De jaren 1962 en 1963 brachten discussies over de vraag of men de kapel en de arcade in stand moest houden dan wel tot afbraak moest overgaan en een nieuwe kapel bouwen. Afbraak van de arcade kwam opnieuw ter sprake in 1968, toen er stenen omlaag vielen en de achtergevel ernstige zettingen bleek te vertonen. De bouwinspecteur van het bisdom Rotterdam, Schrama, pleitte voor behoud. Afbraak zou volgens hem meer dan f 150.000 kosten en de arcade vormde een vertrouwd beeld op de begraafplaats. Hij adviseerde geleidelijk herstel en voorlopige afsluiting voor het publiek.

In 1976 plaatste de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de kapel, de arcade, de ommuring en de ingangspartij met de dienstgebouwtjes op de vastgestelde lijst van beschermde monumenten. Dit gaf de mogelijkheid bij restauratiewerkzaamheden subsidie van rijk, provincie en gemeente te verkrijgen. In het "Gemeentelijk uitvoeringsplan voor restauratie van kerkelijke monumenten", dat in het midden van de jaren tachtig tot uitvoering kwam, werd ook de historisch waardevolle bebouwing op de begraafplaats opgenomen. Zodoende kon men in 1983-1984 de muur langs de Kerkhoflaan restaureren. De totale kosten bedroegen f 162.778, waarvan 80% door subsidie van Monumentenzorg werd gedekt. In de jaren 1987 en 1988 vonden uitgebreide herstelwerkzaamheden plaats aan de kapel en de arcade. Het voegwerk, het lei- en loodwerk, het schilderwerk en de bepleistering kregen een opknapbeurt. Ook vernieuwde men delen van het metselwerk, plinten werden verlijmd en verankerd, natuurstenen afdekkanden vernieuwd.

*De gravengalerij in 1889.
Het grafveld voor de arcade is
nog ongebruikt.*

Goten, waterspuwers en het dakbeschot van de koepels op de arcade werden onder handen genomen. In totaal werd voor dit alles meer dan een half miljoen uitgegeven en ook hierbij namen rijk en gemeente een aanzienlijk deel van de kosten voor hun rekening. Als begeleidend architect trad op ing. H.C.J. van Boxtel, bouwinspecteur van het bisdom Rotterdam. Het werk werd uitgevoerd door het aannemersbedrijf Huurman te Delft. In 1990 volgde de restauratie van het toegangshek en de hardstenen hekpijlers. Drie jaar later kwam de restauratie van het gebouwtje rechts van de ingang gereed. Het kreeg een uitbreiding aan de rechterzijde en inwendig nieuwe condoléanceruimten en toiletten.

Noten

- 1 Archief van de Stichting R.K. begraafplaatsen te 's-Gravenhage (ARKB). Dit archief berust bij het Haags Gemeentearchief. pl. nrs. 39, 42, 45.
- 2 ARKB, pl. nr. 31.
- 3 P.K. van Daalen: *Nederlandse beeldhouwers in de negentiende eeuw*, Den Haag 1957, pp. 67-69.
Arjen Kok en Lily van Ginneken: *Haagse beelden. Gids voor de Haagse beelden in de openbare ruimte met inleidende hoofdstukken van Arjen Kok en Lily van Ginneken*, Den Haag 1991, p. 193 no. 419.
- 4 Brief nr. W8 van 11 maart 1986 van de Gemeentearchivaris aan het bureau Monumentenzorg Den Haag.
- 5 H.P.R. Rosenberg: *De negentiende-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, pp. 19, 110, 130.
- 6 M. Raval: *Claude-Nicolas Ledoux 1736-1806*, Paris 1945.
M. Gallet: *Ledoux*, Paris 1980.
- 7 Voor de Chapelle Expiatoire, zie: *Dictionnaire des églises de France*, deel IV: Ouest et Ile-de-France, Paris 1968, p. IVc 38.
Domoulin, Maurice en George Outardel: *Les églises de France. Paris et la Seine*, Paris 1936, pp. 207-208.
Voor de kerkhofkapel van Bleys, zie: *De Architect*, 4 (1883), pp. 110-111.
- 8 W. Witteman: *Gedenkboek bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de R.K. Begraafplaats aan de Kerkhoflaan te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1930, pp. 59-60.
- 9 ARKB, pl. nr. 43.
- 10 Ype Koopmans: *Muurvast en gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940*, Rotterdam 1994, pp. 27, 40-41, 48, 49.
- 11 Met dank aan drs. L.M.C. van Starrenburg te Den Haag, die mij behulpzaam was bij de vertaling.
- 12 H.P.R. Rosenberg, Christiaan Vaillant en Dick Valentijn: *Architectuurgids Den Haag 1800-1940*, 's-Gravenhage 1988, pp. 128 en 327.
- 13 B. Verbrugge: *Assimilatie als therapie. Den Haag, Art Nouveau, Sezession, Nieuwe Kunst*, Delft 1981, pp. 155-186.
- 14 H.P.R. Rosenberg, Christiaan Vaillant en Dick Valentijn, o.c., pp. 51-52, 99-100, 224.
- 15 P.K. van Daalen o.c., pp. 97-139.
Arjen Kok en Lily van Ginneken, o.c., pp. 19-21, p. 71 no. 37.
Guus van den Hout en E. Langendijk (red.): *Louis Roger (1793-1868), een Vlaamse beeldhouwer in Amsterdam*, Amsterdam 1994. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Amstelkring, 17 sept.-27 nov. 1994.
- 16 ARKB, pl. nrs. 43, 70. Voorts: Archief afdeling Monumentenzorg van de gem. dienst REO, Den Haag.

De begrafenis van luitenant-generaal J.W. Bergansius (1836-1913), oud-minister van Oorlog en lid van de Raad van State, op 27 juli 1913. ARKB.

3. De liturgie rond de begrafenis

door H.P.R. Rosenberg

Doel van deze historische beschouwing is enig inzicht te geven in de achtergronden van het r.k. begraven om daardoor de vormgeving en de uitingen op de r.k. begraafplaats beter te begrijpen.

De rooms katholieke kerk heeft altijd de uitvaart en de teraardebestelling van de gelovigen met veel eerbied en liturgisch ceremonieel omgeven. De dood betekent voor een christen niet het einde, maar de "voltooiing van zijn bestaan", het begin van een nieuw leven. Het lichaam wordt beschouwd als een "tempel van de Heilige Geest" en is bestemd om eens glorievol te verrijzen (Johannes VI, 40). Daarom wordt het lichaam van een gestorvene aan de schoot der aarde toevertrouwd. Vroeger was crematie aan katholieken verboden, ondermeer omdat lijkverbranding gezien werd als een uiting van ongelof ten aanzien van de verrijzenis.

De begrafenis wordt veelal voorafgegaan door een eucharistieviering, requiemmis genaamd naar het eerste woord van de latijnse intrede-zang: "Requiem (aeternam dona ei Domine)": Heer, geef hem (haar) de eeuwige rust. Deze eucharistieviering bevat specifiek voor de uitvaart bestemde gebeden en gezangen die voor een deel van zeer oude oorsprong zijn. Na de uitvaartmis vindt de eigenlijke begrafenis plaats, die begint met de "absoute".

Dit woord is afgeleid van het latijnse woord "absolve": Maak los (Heer, de zielen van alle overleden gelovigen van alle boeien der zonde). Tijdens de absoute besprenkelt de priester het dode lichaam met wijwater en bewierookt het. Tijdens het uitdragen van de kist zingt het koor de bekende antifoon "In paradisum decucant te angeli" (Mogen de engelen u begeleiden naar het paradijs).

Op het kerkhof zegent de priester het graf en bidt met de aanwezigen voor de zielerust van de overledene. Hierna vindt de feitelijke teraardebestelling plaats. Vóór het Tweede Vaticaans Concilie was het Latijn de liturgische taal in de rooms katholieke kerk. Sinds ook de volkstaal haar plaats in de eredienst heeft gekregen

wordt de Eucharistie voor de overledenen vaak in de landstaal gevierd en wordt er in plaats van een misviering ook een gebedsdienst of woord- en communiedienst gehouden. Op het kerkhof wordt de kist, staande op het graf, getekend met het kruisteken, bewierookt en gezegend. Tot slot wordt aarde op de kist gestrooid en zegt men een gebed voor de zielerust van de overledene. Hierna volgt de feitelijke teraardebestelling. Eertijds was zwart de liturgische kleur bij uitvaartdiensten. Bij plechtige requiemmissen kreeg het priesterkoor een "rouwversiering" met veelal zilverkleurige ornamenten op een zwart fond. De liturgische kleding van de priesters was daarmee in overeenstemming. Tegenwoordig gebruikt men een dergelijke sombere aankleding niet meer en is er sprake van een aanzienlijke versobering, waarin paars, de kleur van boete en inkeer, overheerst. In de liturgie hebben thans de nabestaanden een belangrijke inbreng, vooral ten aanzien van de keuze der gezangen, gebeden en schriftlezingen.

Ook na de begrafenis blijft de katholieke kerk zich bezighouden met de zielen der overledenen. Hieraan ligt de "gemeenschap der heiligen" ten grondslag, waarover in het Credo (de geloofsbelijdenis) wordt gesproken. Volgens deze opvatting bestaat er een "strijdende kerk", op aarde, een "lijdende kerk": de zielen der gestorvenen die een loutering moeten ondergaan alvorens God te mogen aanschouwen en de hemelse heerlijkheid deelachtig te worden, en een "zegevierende kerk": de zielen die al in de hemel verblijven. Uit dit gemeenschapsverband vloeit de heiligenverering voort, maar ook het bidden voor de "gelovige zielen" die immers misschien nog hun louteringsperiode doormaken. In dit licht is ook begrijpelijk de voortdurende aandacht, die de kerk wijdt aan de zielen der overleden. De nabestaanden kunnen door het laten opdragen van missen trachten het louteringsproces te bespoedigen.

Is de feestdag van "Allerheiligen" op 1 november gewijd aan de leden van de zegevierende kerk, op 2 november bidt men voor alle overleden gelovigen die tot de lijdende kerk behoren. Op die dag bezoekt men de graven en vinden in de kerken requiemmissen plaats.

In de kapel van de begraafplaats aan de Kerkhoflaan wordt op Allerzielen een gezongen mis opgedragen. Dit gebeurt ook op 4 mei als de gesneuvelden en de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog worden herdacht.

4. Selectie van vermeldenswaardige graven*

door C.J.J. Stal en H.P.R. Rosenberg

Hieronder volgt een selectie van graven die om diverse redenen het vermelden en bezichtigen waard zijn, hetzij omdat het grafmonument uit esthetisch of kunsthistorisch oogpunt de aandacht verdient, hetzij omdat er personen met een bijzondere betekenis voor de nationale of lokale geschiedenis begraven liggen. Door de beperkingen waaraan deze publikatie onderhevig is vormt onderstaande lijst niet meer dan een –soms willekeurige– greep uit de veelheid van graven die de begraafplaats telt.

Liggende zerken en staande kruisen hebben in het verleden steeds het beeld van de begraafplaats bepaald. Zerken vormden de traditionele afdekking die met name de keldergraven in de kerken hadden gekenmerkt. Ze werden op de begraafplaats in de eerste plaats gebruikt als afdekking van de gemetselde keldergraven rond de kapel en elders op de grafvelden, maar werden ook als deksteen van zandgraven gebezigd. Kruisen waren het typisch katholieke symbool van verlossing en verrijzenis. Opvallende en overdadige monumenten vormden een minderheid op de negentiende-eeuwse begraafplaats. Een ingetogen gerichtheid op het geloof genoot bij de beheerders de voorkeur.

Dat wil niet zeggen dat er geen opmerkelijke gedenktens zijn geweest. Integendeel, wie een rondgang maakt vindt daarvan nog tal van voorbeelden, al hebben vele in de loop der tijd het veld moeten ruimen.

De hier beschreven graven zijn over het algemeen die van welgestelde en vooraanstaande Haagse katholieke families. Frappant is daarbij de plaats die wordt ingenomen door de handeldrijvende middenstand: op de begraafplaats komt men keer op keer namen tegen, die bij het winkelend publiek een begrip zijn geworden, zoals Peek en Cloppenburg, Van Woensel en Dreesmann. Maar ook vindt men er namen van nationaal bekende politici en kunstenaars als de oud-ministers Cals en Aalberse en de kunstschilder Jan Toorop.

Aparte vermelding verdient overigens de crypte van de kapel, welke tot op heden dienst heeft gedaan als graf voor priesters die in Den Haag hebben gewoond en gewerkt. Hun namen zijn aangebracht op vier borden aan de binnenzijde van de kapel. De toegang van de crypte bevindt zich buiten aan de achterzijde.

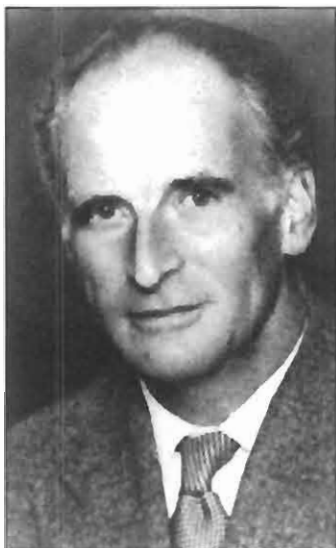
1. Jhr. Dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer

Het graf bezit een staande steen, uitgevoerd in euvillekalksteen. In het bovengedeelte is het familiewapen gebeeldhouwd, waarboven een kruis. Daaronder een voorstelling van een jachtafereel: een boogschutter die met zijn jachthonden een hert achtervolgt.

Jhr. dr. Eugène Octave Marie van Nispen tot Sevenaer werd geboren op 30 september 1895 als zoon van een Nijmeegse advocaat en overleed te Den Haag op 15 september 1957. Na het gymnasium in Den Bosch ging hij in 1915 te Amsterdam rechten studeren. Na een onderbreking, veroorzaakt door de mobilisatie als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, ging hij in 1919 naar Utrecht om er kunstgeschiedenis te studeren.

* De nummers corresponderen met de plattegrond op blz. 76.

Jhr. dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer (1895-1957), directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Al een jaar later kwam hij in dienst van het Rijksbureau (later de Rijksdienst) voor de Monumentenzorg, waar hij in 1939 tot directeur werd benoemd. Intussen voltooide hij zijn studie en promoveerde hij, in 1933, op het proefschrift "Uit de bouwgeschiedenis der Sint Servaeskerk te Maastricht". In 1936 kwam hij in Den Haag wonen.

Hij heeft zich intensief beziggehouden met de monumenten in de provincie Limburg en daarover veel gepubliceerd, maar zette zich ook met hart en ziel in voor het behoud van de Nederlandse kastelen. Hij gaf de aanzet tot de oprichting van de Nederlandse Kastelenstichting.

2. Familiegraf Brenninkmeijer

Groot grafmonument van gepolijst Rhenisch Reuter, bestaande uit een middengedeelte met zijstukken. In het middelste gedeelte bevindt zich een kruis met bronzen corpus. De belettering is in brons uitgevoerd.

De hier begraven zakenman Richard Brenninkmeijer werd geboren in Duitsland op 19 september 1882, te Mottingen bij Osnabrück. Hij kwam in 1923 vanuit Essen naar Den Haag met zijn vrouw Maria Paulina Auguste van Gember, die werd geboren op 20 oktober 1890 in het Duitse Worden. Hij werd hier directeur van het Haagse filiaal van de confectieketen C & A Brenninkmeijer, maar was ook actief binnen de katholieke gemeenschap. Hij overleed op 22 november 1966, op 84-jarige leeftijd. Zijn vrouw was hem in 1949 al voorgaan en werd als eerste in dit graf begraven. Brenninkmeijer stamde van een oud boerengeslacht in Mottingen. De familie had haar economische opmars echter in Nederland gemaakt. In 1841 hadden twee broers Clemens en August Brenninkmeijer in het Friese Sneek hun eerste confectiezaak geopend. In de daaropvolgende decennia kwamen er filialen in de belangrijkste Nederlandse steden. In 1911 begon het familiebedrijf ook in Duitsland activiteiten te ontplooiën. Daarna kwamen er vestigingen in België, Engeland en de Verenigde Staten.

3. Frans Buskens

Kalkstenen zerk met stèle (staande grafsteen) waarop een kruis met bronzen corpus, vervaardigd door de beeldhouwer Pieter Biesiot. Biesiot leefde van 1890 tot 1980 en werkte voornamelijk in Den Haag. Hij maakte gevelbeelden voor R.K. kerken, scholen en grafmonumenten. Kenmerkend was zijn gebruik van eenvoudige vormen (zie ook nr. 20).

Franciscus Gerardus Philippus Buskens (1904-1989) was architect en bestuurslid van de Stichting R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage.

4. Familie Van Heijst

Grafmonument van vaurion-kalksteen, ontworpen door de steenhouwer G. Keuzenkamp. Het bestaat uit vier liggende zerken met twee siervazen. Achter, in het midden, een groot kruis met daaronder: "Requiescant in pace".

In 1870 begon Johannes Baptist van Heijst (1845-1925) een bescheiden smederij in de Haagse Kikkerstraat. Onder leiding van drie van zijn vier zonen groeide het bedrijf uit tot een van de grootste industriële ondernemingen van de stad. In het reusachtige complex aan de Cruquiuskade werden tandwielen, rijwielonderdelen en VeHa-radiatoren geproduceerd. In een deel huist thans de Consumentenbond.

In de vier graven rusten de vier zonen van de stichter met hun gezinsleden: Johannes Petrus (Den Haag 5 oktober 1879 - Vught 18 mei 1956), Cornelis Josephus (Den Haag 17 maart 1882 - Boekel 12 februari 1946), die niet in het bedrijf heeft meegewerkt, Josephus Hubertus Maria (Den Haag 21 mei 1886 - Rijswijk 17 maart 1949) en Franciscus Wilhelmus (Den Haag 5 augustus 1888 - Den Haag 29 januari 1955). Het eerste graf dateert van januari 1944, toen Francisca Bernardina Ströming (Dordrecht 20 januari 1891 - Den Haag 9 oktober 1944), de vrouw van de jongste broer Frans, hier werd begraven.

5. Reinder Zwolsman

De rechthoekige tombe van gepolijst tarn-graniet bezit aan het hoofdeinde een wit-marmeren kruis met in het voetstuk het familiewapen.

De onroerend goed-magnaat Reinder Zwolsman werd op 29 augustus 1912 geboren te Maassluis en overleed in Wassenaar op 1 februari 1988. Op 17-jarige leeftijd kwam hij met zijn ouders uit Rotterdam naar Den Haag. Na een korte periode als uitgever hield hij zich bezig met bouwprojecten. Door zijn betrokkenheid met onroerend goed-zaken werd hij in de jaren veertig een

vermogend man: in de jaren zestig stond hij aan het hoofd van een waar imperium. Als eigenaar van de Exploitatie Maatschappij Scheveningen (EMS) maakte hij grootse plannen voor de badplaats bekend. Zij werden geen van alle gerealiseerd.

6. De Zusters van Liefde

Complex van graven in carrévorm. Elk graf bezit een hardstenen kruisje en een kleine zerk met de naam van de begraven zuster. Aan het hoofdeinde een granieten kruis, waarop een cirkel met twee harten met kruis en vlam. Voorts de letters V, J, M en J. Het ontwerp is van de architect Jan Mol; de uitvoering berustte bij de steenhouwer G. Keuzenkamp.

Sinds ca. 1930 werden in deze hoek van de begraafplaats religieuze begraven. De voor hen gereserveerde ruimte onder de arcade bood geen plaats meer voor alle in Den Haag overleden zusters.

De Zusters van Liefde der Congregatie van Onze Lieve Vrouw Moeder van Barmhartigheid te Tilburg hebben een belangrijke rol in Katholiek Den Haag gespeeld; zij hadden onder meer een klooster in de Oude Molstraat en werkten zowel in het onderwijs en de kindzorg als in de verpleging. Het ziekenhuis St. Joannes de Deo in het Westeinde en het internaat Groenestein vormden enkele van hun werkterreinen.

7. Zusters van de Sociëteit van het Heilig Hart

Het monument bestaat uit een groot kruis van wit marmer op een hardstenen voetstuk. In het kruis twee harten, een met kruis en doornenkroon en een met vlammen en zwaard.

De zusters van het H. Hart, die hier werden begraven, hadden hun klooster in de Newtonstraat en waren actief in het onderwijs.

Grafveld van de Zusters van
het Heilig Hart.

8. Engelse militairen

De graven hebben eenvoudige staande zerken van hardsteen en banden van bianco del mare. Bij de graven van de militairen is op de zerk het wapen van hun onderdeel aangebracht.

Het betreft hier drie Engelse militairen, die als gevolg van de Eerste Wereldoorlog (1914 - 1918) in Den Haag waren geïnterneerd: de 36-jarige Thomas Dolan, "serjeant" bij het "2nd. Batallon of the Royal Scots", die op 13 mei 1918 overleed, George Patrick Diprose, die "serjeant" was bij het "2nd. Batallon of the Suffolk Regiment" en op 29 september 1918 op 33-jarige leeftijd stierf, en William Owen Roberts, die "serjeant" was bij het "1st Batallon of the Royal Welsh Fuseliers" en 37 jaar oud, toen ziekte op 15 november 1918 een eind aan zijn leven maakte. In Den Haag waren in totaal 66 Engelse militairen geïnterneerd.

De 20-jarige Pauline Catharine French-Jongmans, die hier ook begraven ligt, was gehuwd met een employé van de Engelse ambassade. Zij stierf in 1919. De graven staan onder beheer van een Britse oorlogsgravenstichting.

9. E.A.F. Bourgonjon

Eenvoudige hardstenen rechthoekige zerk. De beeldhouwer Emile Alphonse François Bourgonjon werd geboren te Brugge op 8 februari 1841 en overleed op 85-jarige leeftijd te Voorburg op 20 januari 1927. Hij vestigde zich in 1870 in Den Haag en was onder meer verbonden aan de instelling voor kunstnijverheid "Quellinus". De expressieve monsterkoppen in de arcade zijn van zijn hand.

10. Mr. H.A.M.T. Kolfshoten

Rechthoekige zerk van gepolijst red imperial-graniet. Mr. Henri Anthony Melchior Tieleman Kolfshoten werd te Arnhem geboren op 17 augustus 1903, studeerde rechten te Amsterdam en werd in 1927 secretaris van de R.K. Staatspartij. In de jaren 1945 - 1946 was hij minister van Justitie in het kabinet Drees-Schermerhorn. Vervolgens was hij burgemeester van Eindhoven en tenslotte, van 1957 tot 1968, van Den Haag. Ook was hij in de periode 1946 - 1952 lid van de Eerste Kamer. Daarnaast bekleedde hij diverse nevenfuncties, zoals het voorzitterschap van de Vereniging van Nederlandse

Gemeenten en van de Nederlandse Hartstichting. Als burgemeester onderscheidde hij zich door zijn gevoel voor stijl, taal en humor.

11. Jan Toorop

Het in graniet en hardsteen uitgevoerde grafmonument wordt gedomineerd door een stèle (staande grafsteen), bekroond door een kruis. In de stèle is een tegeltableau in spitsboogvorm aangebracht, uitgevoerd in sectiel porcelein in blauwe kleur binnen een gele band. De voorstelling behelst een engel die een tondo (cirkelvormig motief) vasthoudt. In de tondo is een duif afgebeeld. De ronde tondo is een symbool van het eeuwige leven na de dood; de duif verzinnebeeldt de ziel die op het punt staat de reis naar de hemel te aanvaarden. In de

schuin geplaatste zijstukken zijn de namen van Toorop en zijn vrouw beeldhouwd. Bovendien is de volgende tekst aangebracht: "Beatus homo qui inventus est sine macula" (Eccl. XXXI, 8), hetgeen in vertaling luidt: "Gelukkig de mens die bevonden is zonder smet". Het ontwerp voor het monument werd vervaardigd door de bouwmeester A.J. Kropholler. De uitvoering van het tegeltableau is van het atelier "De Porceleinen Flees" te Delft.

De beeldend kunstenaar Johannes Theodorus Toorop werd geboren op 20 december 1859 te Poerworedjo in het voormalige Nederlands-Indië en overleed in Den Haag op 3 maart 1928. In 1872 kwam hij voor het eerst naar Den Haag en na vele jaren van omzwervingen door binnen- en buitenland vestigde hij zich in 1910 voor goed in de Residentie.

*Jan Toorop
(1858-1928),
kunstschilder.
Litho door
Johannes Linse.*

Jan Toorop genoot zijn opleiding in Delft, Brussel en Amsterdam en ontpopte zich als een veelzijdig kunstenaar met een volkomen eigen stijl. Behalve als tekenaar en schilder was hij ook actief als glazenier en op het gebied van de kunstnijverheid. In de katholieke wereld genoot hij door zijn religieus werk een overweldigende populariteit. Zijn begrafenis was een nationale gebeurtenis.

12. Jan van Meel

Dit grafmonument stelt een levensgroot uitgebeelde engel met een kruis voor. Het is in kalksteen uitgevoerd. De engel bespeelt een luit en aan zijn voet is een blad met de tekst "Sursum corda" (de harten omhoog) met de bijbehorende Gregoriaanse noten.

De organist en dirigent Johannes Gregorius van Meel werd in Den Haag geboren op 11 mei 1865 en overleed er op 4 juli 1916. Al op vijftienjarige leeftijd bespeelde hij het orgel in het noodkerkje van de jonge St. Jozefparochie. Hij bleef aan deze parochie verbonden tot hij in 1897 een aanstelling kreeg als organist en koordirigent van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Goede Raad aan de Bezuidenhoutseweg. Hij ijverde vooral voor een vlekkeloze uitvoering van het Gregoriaans volgens de toen opnieuw gepropageerde benedictijnse methode en gaf in de Haagse kloosters zangles. Daarnaast genoot hij grote faam als dirigent van diverse meerstemmige koren, zoals

“Arti et Religione”, “Apollo” en “Sursum Corda”. Zijn overlijden, op 51-jarige leeftijd, kwam onverwacht. De zangers van Sursum Corda stonden ’s morgens op hem te wachten voor een jaarlijks uitstapje naar Haarlem, toen ze het droeve nieuws te horen kregen. “Moge de overledene, die zooveel gedaan heeft voor den luister der kerkelijke plechtigheden (...) het loon voor zijn ijverigen arbeid reeds ontvangen hebben”, luidde de vrome wens van de pastoor die de begrafenis leidde.

13. Familie Van den Nieuwenhuijsen

Het opstaande kalkstenen gedenkteken van dit graf is opvallend door het en profil in reliëf gebeeldhouwde meisjeskopje, dat gesigneerd is Th. Vos. Het moet het portret zijn van Josephine van den Nieuwenhuijsen, die in 1927 overleed en in dit graf ter aarde werd besteld. De beeldhouwer Theo Vos behoorde tot de jongere generatie beeldhouwers, die in de jaren tussen 1910 en 1930 werkzaam was en waartoe verder onder anderen Raedecker, Polet en Theo van Reyn gerekend kunnen worden. Hun werk kenmerkt zich veelal door een realistische verbeelding van symbolen, terwijl zij zich ook, met veel succes, toelegden op bouwbeeldhouwkunst: sculpturen aan gebouwen. Theo Vos maakte onder meer sculptuur aan het Carltonhotel aan de Vijzelstraat, op de hoek van het Singel te Amsterdam, en voor het monument voor het Nederlandsch Reddingwezen in Den Helder (zie: Ype Koopmans: *Muurvast en gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840 - 1940*, Rotterdam 1994, pp. 129, 139).

De winkelier J.A.C. van den Nieuwenhuijsen kocht dit graf voor zijn op 18-jarige leeftijd overleden dochter Josephine. Josephine Virginie Henritte was op 17 januari 1909 geboren als zijn derde kind. Zij stierf op 29 december 1927.

Joseph Aloysius Cornelis van den Nieuwenhuijsen overleed zelf in 1953 op 77-jarige leeftijd en werd in het graf van zijn dochter bijgezet, evenals zijn vrouw, die vier jaren later overleed en toen 90 jaar oud was.

Van den Nieuwenhuijsen was in 1923 met zijn gezin in Den Haag komen wonen en was directeur van Het Jagershuis in de Hoogstraat. De thans nog bestaande zaak had filialen in Amsterdam en Arnhem en verkocht naast sportkleding ook wapens, laarzen en picknickbenodigdheden.

14. Familie Van Moorsel

Het hardstenen gedenkteken van dit familiegraf vertoont beeldhouwwerk van J.C. Altorf. In laag-reliëf is de apostel Petrus uitgebeeld, zegenend en met zijn attriboot, de sleutels, in de hand. Hij is gekleed in een wijde mantel. Naast hem een gestileerd kruis. De grafsteen draagt als tekst: “Petrus bemint gij mij? Ja Heer, Ge weet dat ik U liefheb” (Johannes 21: 15-17).

Graf J.C. Coenen.

Op de liggende zerk zijn de namen van de begravenen vermeld in een lettertype dat kenmerkend is voor de Amsterdamse School).

Altorf was een voornamelijk in Den Haag werkende beeldhouwer, die veel bouwsculptuur maakte. Verscheidene flatgebouwen vertonen fraaie diersculptuur van hem aan de ingangspartijen. Voorts maakte hij onder andere het Goeman Borgesiusmonument op het Prins Hendrikplein (1924) en de leeuwen bij het Julianamonument op het Stuyvesantplein. De kantoorpanden Prins Hendrikplein 14 en Prins Hendrikstraat 39 bezitten bouwsculpturen van zijn hand.

Altorf, die leefde van 1876 tot 1955, was een leerling van de beeldhouwer Mendes da Costa. In zijn werk vertoonde hij de stilerende en vereenvoudigde vormgeving die kenmerkend zijn voor het werk van zijn leermeester, gepaard aan een beïnvloeding door de oude Egyptische en Assyrische kunst. Zie: Arjen Kok en Lily van Ginneken: *Haagse beelden. Gids voor de Haagse beelden in de openbare ruimte*, pp. 32 - 33, 100, 112. Een dissertatie over J.C. Altorf is in voorbereiding door drs. P.T.A. Terwen te Leiden (zie ook de nrs. 32 en 40).

Als eerste werd hier Petrus Bartholomeus van Moorsel begraven. Hij was te Berkel op 22 mei 1863 geboren, dreef in Den Haag een zaak in bedden, meubelen en tapijten en overleed op 12 november 1924. In 1939 werd hier ook zijn vrouw Helena Maria Buck ter aarde besteld. Het bijzonder fraaie gedenkteken is te danken aan hun zoon Cornelis Marie van Moorsel, die als architect op esthetisch gebied vanzelfsprekend hoge eisen stelde. Ook hij ligt hier begraven. Hij werd geboren op 5 maart 1892, leerde het vak bij architect Kropholler –dezelfde die het grafmonument van Toorop ontwierp– en was onder meer bouwmeester van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Lourdes te Scheveningen. Hij publiceerde veel in vaktijdschriften, o.a. over Berlage. Hij stierf op 11 januari 1962.

15. J.C. Coenen

De eenvoudige wit-marmeren zerk bezit de, op blokken geplaatste, portretten van de begravenen en zijn echtgenote.

Joseph Cornelis Coenen werd te Den Haag geboren op 26 oktober 1847 en stierf er, bijna 80 jaar oud, op 7 september 1927. Een “alom geacht man”, die een vrij opvallend leven leidde als beëdigd taxateur en actief was binnen de charitatieve Vincentiusvereniging, een “man met een goed hart voor de armen en in zijn betrekking onkreukbare trouw en eerlijkheid” – aldus de krant naar aanleiding van zijn overlijden.

Bijzondere vermelding verdiende hij echter omdat hij in de jaren zestig van de vorige eeuw als vrijwilliger in het zouavenleger van de paus had gediend om diens territorium te helpen verdedigen tegen de aanvallen van de Italianen onder Garibaldi. Hij had er de medaille “Bene Merenti” (voor hem die zich verdienstelijk heeft gemaakt) ontvangen.

16. Marius Monnikendam

Het graf is met planten en keistenen versierd. De stenen zijn door de hier begraven componist en organist Marius Monnikendam meegebracht van zijn buitenlandse reizen.

Marinus Adrianus Monnikendam werd geboren in Haarlem op 20 mei 1896 en overleed in Den Haag op 22 mei 1977. Hij genoot zijn opleiding aan het Amsterdams Conservatorium en de Schola Cantorum te Parijs. Hij legde zich als componist vooral toe op orgel- en kerkmuziek, maar schreef ook liederen en stukken voor piano. Hij was daarbij een breed en zijnd befaamd organist. Bovendien had hij grote betekenis door zijn didactische activiteiten. Hij gaf les aan het Rotterdams conservatorium en het Amsterdamse muzieklyceum en schreef regelmatig in De Maasbode, later De Tijd-De Maasbode. Hij componeerde ook voor kinderen en amateurs. Zijn composities bezorgden hem roem in binnen- en buitenland.

17. Familie Aalberse

Eenvoudige rechthoekige hardstenen zerk met schuine linker zijkant.

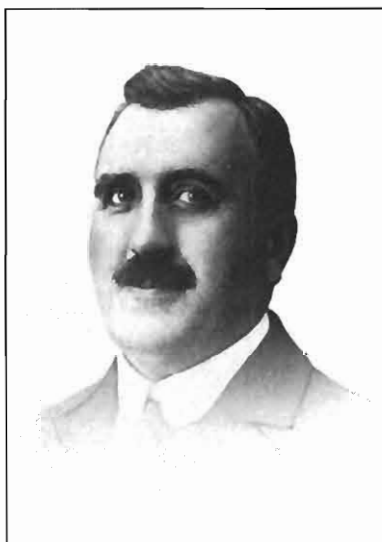
De staatsman Petrus Josephus Mattheus Aalberse werd als eerste in dit graf begraven. Hij werd geboren te Leiden op 27 maart 1871 en overleed te Den Haag op 5 juli 1948. Na zijn rechtenstudie in Leiden werd hij in 1897 advocaat in die stad, in 1899 lid van de gemeenteraad en in 1901 wethouder. In 1903 werd hij lid van de Tweede Kamer en in 1908 de eerste Nederlandse minister van Arbeid. Dat bleef hij tot 1925, toen hij naar de Kamer terugkeerde. In 1934 werd Aalberse tot minister van Staat benoemd en in 1935 tot lid van de Raad van State. Zijn grootste belangstelling ging uit naar de sociale politiek. Aan hem dankte Nederland onder meer een Arbeidswet en een Invaliditeitswet, beide van 1919. Hij wordt beschouwd als een van de grootste sociaal-politici die Nederland heeft gekend.

18. Familie Krul

Eenvoudige hardstenen zerk uit 1942 met aan het hoofdeinde een opstaande steen waarop een halve cirkel met kruis.

In dit familiegraf ligt onder anderen een der firmanten van de bekende Haagse banketbakkerij en tearoom Krul begraven: Antoni Wilhelmus Krul, die in Den Haag werd geboren op 22 maart 1878 en hier werd begraven op 22 augustus 1942. Zijn grootvader Johannes Lambertus exploiteerde sinds 1834 als eerste van de familie een reeds bestaande banketbakkerij in het Noordeinde. De vader van de hier begraven Antoni Wilhelmus, Johannes Adolphus Hendricus (1847 - 1932), breidde de zaak vervolgens uit tot de welbekende tearoom. Antoni Wilhelmus zette het bedrijf, dat inmiddels meerdere filialen telde, voort met zijn broer Cornelis Maria. Zijn zoons Gerardus Leonardus en Johannes Antonius Krul stonden daarna aan het hoofd. In 1970 moest het bedrijf, dat in de Residentie een begrip was geworden, sluiten.

J.A.H. en C.M. Krul werden in de linkervleugel van de arcade bijgezet.

A.W. Krul (1878-1942),
directeur van banketbakkerij
en tearoom Krul.

19. Familie Vroom

Het monument is uitgevoerd naar het ontwerp van de steenhouwer G. Keuzenkamp in impala. De op een sokkel geplaatste gepolijste zwarte zerk bezit een liggend kruis en bronzen letters.

Hendricus Josephus Vroom, geboren te Amsterdam op 5 juni 1889, werd als eerste in dit graf ter aarde besteld. Hij was de zoon van W.H. Vroom, die samen met A.C.R. Dreesmann te Amsterdam in 1887 een zaak in manufacturen was begonnen. De zaak zou uitgroeien tot een onderneming die in de jaren dertig al een vijftigtal filialen telde. Hendricus J. Vroom was vanaf 1916 directeur van het Haagse filiaal en vestigde zich hier definitief in 1918 met zijn twintigjarige vrouw Anna Bernardina Maria Dreesmann. Onder zijn bewind onderging het filiaal in de jaren dertig een aantal belangrijke verbouwingen en uitbreidingen. In 1948 werd hij directeur van V & D Amsterdam vervolgens enige jaren lid van de directie van V & D Nederland. Hij overleed op 17 oktober 1958. Zijn vrouw stierf 24 jaar later, op 8 juli 1982.

20. Frans Lem

Het staande kalkstenen gedenkteken steunt op hoekblokjes van travertin en is versierd met een uitbeelding van het Lam Gods met een kruis. Het is ontworpen door de beeldhouwer Pieter Biesiot (zie nr. 3).

Franciscus Hendricus Maria Lem werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter gefusilleerd, twee maanden voor de bevrijding. Hij werd geboren te Amsterdam op 28 februari 1923 en woonde sinds 1932 met zijn ouders in Den Haag. Samen met zijn vader, die in schrijfmachines handelde en een kopieerinstallatie bezat, werkte hij mee aan het stencillen van het illegale blad Het Nieuws. In de nacht van 4 op 5 maart 1945 deed de politie een inval. Frans sprong door een raam naar buiten, maar werd zwaar gewond toch

gearresteerd. Op 12 maart werd hij op een Rotterdamse vuilnisbelt met 20 anderen gefusilleerd als represaille voor de aanslag op de Duitse politiechef Rauter. De andere gearresteerden, onder wie zijn vader, werden niet lang daarna wegens gebrek aan bewijs vrijgelaten. Kort na het eind van de oorlog deed de vader van Frans stappen om zijn lichaam vanuit de Rotterdamse begraafplaats Crooswijk naar Den Haag te laten overbrengen. Op 11 september 1945 vond de herbegraving plaats. De ouders van de oorlogsheld, Franciscus Hendricus Maria Lem sr., geboren te Amsterdam op 13 december 1891, en Anna Catharina Theodora Baartscheer, geboren te Amsterdam op 17 december 1891, werden ook in dit graf bijgezet. Zij overleden respectievelijk in 1982 en 1966.

21. Familie Meuge

Het grafmonument bestaat uit een hardstenen stèle op wit-marmeren voetstuk. Het wordt bekroond door een in porcelein uitgevoerde engel met een kruis. Het graf werd in 1911 gekocht door G.A.M. Meuge, die chef-behanger was bij de firma Pander. Op 2 juli van dat jaar was zijn zoontje van zes overleden. Het kind, Jan Paul Marie, was geboren in Den Haag op 18 januari 1905. Zes jaar later hadden Meuge en zijn vrouw een nieuw verlies te betreuen. Het enige kind dat zij nog hadden, Maria Joanna Gaugerika, die op 30 januari 1898 geboren was, stierf op 6 juli 1917. De ouders overleden aan het eind van de Duitse bezetting: Gerhardus Augustinus Maria Meuge, die geboren was op 12 december 1868 te Groningen, overleed op 20 juni 1944.

Zijn vrouw Catharina Jacoba Maria Peperkorn, die op 16 augustus 1867 ter wereld was gekomen, werd op 9 oktober 1945 in het graf bijgezet.

22. Familie Peeters

De hardstenen stèle van dit graf bevat een wit-marmeren plaat waarop een foto van de begravene. De stèle wordt bekroond door een architectonisch motief dat een koepel met een kruis voorstelt.

Het graf dateert van 1915. Op 28 januari van dat jaar overleed Francisca Roosbroeck, die op 4 maart 1835 geboren was te Baal in België. Zij was in 1909 uit Amsterdam gekomen als weduwe van Pieter Jacob Peeters. Haar dochters zijn eveneens in het graf bijgezet.

23. F.J.A. Haring

Het gedenkteken bestaat uit een kalkstenen stèle, waarop in reliëf de musicus is uitgebeeld, zittend aan het klavier van een positief (klein orgel), waarbij een passage uit het Dies Irae van de requiemmis: "Quid sum miser tunc dicturus" (Wat zal ik, ongelukkige, dan zeggen). In het bovenstuk van de steen bevindt zich een kruis. Het ontwerp van de Haagse beeldhouwer H.M. Hagedoorn (1876 - 1954) werd uitgevoerd door de firma Jac. Jehee. De musicus François Josephus Albertus Haring werd geboren te Den Haag op 22 november 1875 en overleed alhier op 27 september 1942. Hij haalde het orgeldiploma aan het Rijksc conservatorium in Den Haag en werd organist in de Jezuitenkerk te Groningen. In 1911 kwam hij terug naar de Residentie, werd dirigent van het koor van de Parkstraatkerk, vervolgens van de

*De organist en dirigent
Frans Haring (1876-1954).
Foto Ton Blom.*

Scheveningse parochie van de H. Antonius Abt en ten slotte van de kerk van de H.H. Antonius en Lodewijk aan de Boskant. Daaraan was vroeger ook zijn vader als organist-dirigent verbonden. Haring behoorde met Van Meel tot de bekendste dirigenten van Den Haag, ijverde net als Van Meel voor een correcte uitvoering van het Gregoriaans en leidde een aantal succesvolle grote en kleine zangkoren, zoals Caecilia van de St. Jozefgezellen en het Voorburgs mannenkoor Sempre Crescendo. Tevens was hij mede-oprichter en dirigent van de Die Haghe Sanghers. Hij was een gemoedelijke man, die bij jong en oud bekend stond als "Ome Frans". Bij de onthulling van het monument, welke op 5 februari 1944 plaatsvond, stond onder de arcade een groot mannenkoor opgesteld. Het monument was een geschenk van de gezamenlijke koren.

24. Mr. J.M.L.Th. Cals

Eenvoudige zerk van gepolijst impala met bronzen letters en kruis.

Mr. Jozef Maria Laurens Theo Cals werd op 18 juli 1914 te Roermond geboren en overleed alhier op 30 december 1971 op 57-jarige leeftijd. Na het gymnasium in Roermond ging hij in 1933 eerst naar het Groot Seminarie om zich voor te bereiden op het priester-schap. In 1935 ging hij echter in Nijmegen rechten studeren. Na zijn doctoraal in 1940 vestigde hij zich in dezelfde stad als advocaat. In 1945 werd hij lid van de Nijmeegse gemeenteraad en voorzitter van de fractie van de Katholieke Volks Partij. In 1950 werd hij staatssecretaris voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en twee jaar later minister op hetzelfde departement. Hij bleef dit tot 1963 en realiseerde een zeventigtal nieuwe wetten. De Mammoetwet, die een radicale reorganisatie van het voortgezet onderwijs inhield, vormde de kroon op zijn werk. Achtergrond was goed onderwijs voor iedereen via een verbreding van het aanbod en een optimale doorstroming. In 1965 formeerde Cals met de Partij van de Arbeid een kabinet waarvan hij zelf minister-president werd. Tijdens de roemruchte "Nacht van Schmelzer" (13 op 14 oktober 1966) struikelde dit over het financieel beleid.

25. Graf met de engel

Het grafmonument stelt een in kalksteen gebeeldhouwde engel voor, in een lang gewaad en met bloemen in de hand, staande op een zandstenen sokkel. Het was oorspronkelijk door een ijzeren hek omgeven. Engelen vindt men op katholieke begraafplaatsen vaak bij of op kindergraven. Ook hier was dit het geval. Het beeld werd gemaakt voor twee jonggestorven kinderen. Het eerste kind werd hier begraven in 1915. Het was de vierjarige Petronella Josephina Anna Catharina Emma Spits, die was geboren was in Brussel op 16 Augustus 1910 en in Den Haag op 13 maart 1915 overleed. Negen dagen daarvoor, op de vierde, was haar zusje Barbara Carolina Elisabeth geboren. Maar ook dit kind was een kort leven beschoren. Op 18 april 1916 overleed zij, amper een jaar oud. De moeder, Anna Catharina

Spits zou na deze tragische gebeurtenissen geen kinderen meer krijgen. Zij dreef met haar vader, eerst aan het Spui en later in de Schoolstraat, voor de Tweede Wereldoorlog een winkel in dameshoeden en overleed op 77-jarige leeftijd in 1959. Zij was te Leiden geboren op 9 juni 1882. Ze werd begraven bij haar kinderen. Thans staat de engel op het graf van de eveneens jong gestorven Merel 't Mannetje.

26. Familie Cames van Batenburg

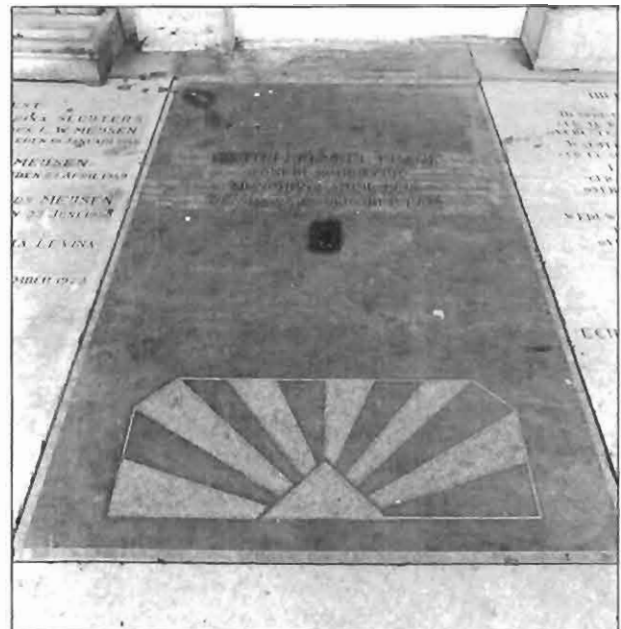
De rechthoekige, hardstenen zerk draagt een reliëf in wit marmer, dat twee handen voorstelt die elkaar een handdruk geven. Het reliëf is geplaatst binnen een

ronde omlijsting met bladversieringen op de hoeken. De grafkelder werd in 1902 gekocht door de kapper C.J.E. Cames van Batenburg (1854-1933) voor zijn vrouw Maria Elisabeth van Batenburg, die een jaar daarvoor elders op het kerkhof was begraven. Hij hertrouwde in 1903 met de in 1864 geboren Anna Adolphine Tavecchio, maar de naam van zijn eerste vrouw zou in zijn familie blijven voortleven. In 1894 had Carolus Jacobus Ernestus Kamers zijn achternaam namelijk laten veranderen in Cames van Batenburg. Daarmee toonde hij zich een ware Hagenaar, met een scherp gevoel voor "cachet": hij liet zich behalve "kapper" bij voorkeur "haarkundige" noemen. Zijn tweede vrouw werd hier in 1922 bijgezet. Hijzelf volgde elf jaar later, in 1933.

27. Dimitri Frenkel Frank

De hardstenen rechthoekige zerk vertoont in het benedendeel een driehoek waarvan stralen uitgaan als symbool van de Heilige Drieëenheid.

De schrijver, acteur en regisseur Dimitri Georg Frenkel Frank werd in München geboren op 1 april 1928, kwam op 8-jarige leeftijd naar Nederland en overleed op 18 oktober 1988. Als schrijver heeft hij een gevarieerde productie nagelaten. Na een korte tijd rechten te hebben gestudeerd was hij aanvankelijk acteur, journalist en schrijver van reclameteksten. Nationale bekendheid kreeg hij door zijn medewerking aan televisieprogramma's als "Zo is het toevallig ook nog es een keer". Hij schreef hoorspelen, televisiespelen en series, romans en -veel- toneelstukken. Met Robert Long maakte hij de musical "Tsjechow". Daarnaast schilderde hij. Frank overleed aan een hartaanval tijdens de opening van een expositie van werk van zijn hand.

28. Familie Van Romunde

Wit-marmeren stèle, waarvoor een “pleurant” (rouwfiguur) van arabescato-marmer in een lang, rijk geplooid gewaad met een rouwkrans in de rechterhand.

Gebeeldhouwde pleurante bij het graf van de familie Romunde in de arcade.

De familie Van Romunde komt oorspronkelijk uit Kampen en nam daar al generaties lang een vooraanstaande plaats in. Richardus van Romunde was het eerste lid van de familie die in deze grafkelder werd bijgezet. Hij werd geboren te Kampen op 28 april 1846 en overleed in Den Haag op 29 januari 1921. Hij was in het voormalig Nederlands Indië directeur van de Gouvernemente Kina Onderneeming en vestigde zich, evenals zovele oud-Indische ambtenaren, na zijn pensionering in 1897 in de Residentie. Zijn drie kinderen, die in 1885, 1886 en 1888 te Bandoeng werden geboren, zijn hier eveneens begraven.

29. Familie Meissen

Het monument bezit de vorm van een aedicula (Romeins tempeltje) en is uitgevoerd in wit marmer. Het wordt geflankeerd door Jonische zuiltjes en draagt een gebogen fronton. In de aedicula de beeldhouwde voorstelling van een pleurante (vrouwelijke rouwfiguur) in arabescato-marmer, die een kruis omarmt. In het fries onder het fronton: 1871 - 1899.

Het graf behoorde oorspronkelijk toe aan de familie van Jhr. Frederik Marie van der Does de Willebois (1860 - 1942), die tijdens zijn leven burgemeester van Wateringen was. Zijn jong gestorven vrouw Henriette Josephine Marie Blankenheym (geb. 1871) werd hier in 1899 bijgezet. Het monument dateert waarschijnlijk uit die tijd. Van der Does de Willebois werd zelf in 1942 begraven. Thans behoort de grafkelder toe aan de familie Meissen.

30. Familie Peek

Eenvoudige rechthoekige zerk van hardsteen met hoekversieringen in laag reliëf. Erachter tegen de muur bevindt zich een neogotisch monument bestaande uit een hardstenen sokkel en een marmeren bovenbouw in de vorm van een gotisch kapelletje. Binnen een spits-

boognis met zuiltjes en een bronzen sierrand staat een wit-marmeren Christusbeeld met kruisstaf.

Jan Theodor Peek, die als eerste in deze grafkelder begraven werd, was een van de twee oprichters van het winkelbedrijf Peek & Cloppenburg. Hij werd geboren te Mollbergen in Duitsland op 2 mei 1845 en overleed in Berlijn op 11 december 1907. Drie jaar later werd zijn vrouw Marie Henrica Gertrude Geenen bijgezet. Zij was geboren te Etten op 12 november 1845 en stierf in Den Haag op 2 oktober 1910.

Peek begon in 1870 in de Rotterdamse Hoogstraat samen met H.A.A. Cloppenburg een winkel in maat- en confectiekleding. In 1880 begon de firma de activiteiten naar andere steden uit te breiden. Rond de eeuwwisseling waren er al 28 afzetpunten. In 1900 werd de firma omgezet in een NV waarvan de niet verhandelbare aandelen in het bezit van beide families bleven. De hoofdzetel werd in 1925 naar Den Haag verplaatst. Na 1900 breidde de onderneming zich ook naar Duitsland uit.

31. Albert Vogel sr. en jr.

Eenvoudige rechthoekige zerk van hardsteen.

De voordrachtskunstenaar Louis Albert Anthing Vogel sr. werd op 18 juni 1874 te Bergen op Zoom geboren en overleed te Den Haag op 8 november 1933. Hij genoot in zijn tijd een grote faam en werd in een adem genoemd met beroemdheden als Louis Bouwmeester en Willem Royaards. Ook in het buitenland had hij succes. Hij trad onder meer op voor de Amerikaanse president Woodrow Wilson. Op 25 juli 1936 werd te zijner gedachtenis een fonteintje op het Frederik Hendrikplein onthuld.

Twee van zijn kinderen hebben eveneens op het toneel carrière gemaakt: Ellen en Albert jr. De laatste, Albert Théodore Leonard Carel Anthing Vogel, ligt evenals zijn vader in dit graf begraven. Hij werd geboren te Den Haag op 2 maart 1924 en overleed te Leiden op 30 april 1982. Met zijn voordrachtsavonden maakte hij een groot publiek bekend met het werk van Louis Couperus. In Den Haag speelde hij een belangrijke rol in het

kunstleven als voorzitter van de Haagse Kunstkring en de Jacob Maris-stichting. Bij zijn begrafenis werden fragmenten van zijn declamaties te horen gebracht.

32. Familie Brugma

Het monument, vervaardigd uit Belgische hardsteen, bestaat uit een zerk en een staand gedeelte. Op de zerk is links een vis met een korf broden gebeeldhouwd en rechts een pelikaan die haar jongen voedt met haar bloed. De vis en de broden verwijzen naar de Eucharistie; de pelikaan is een zinnebeeld voor Christus. Op het onderste gedeelte van de zerk bevindt zich een kruis met het opschrift: "O crux ave spes unica" (gegroet o kruis, enige hoop). Het staande deel van het monument vertoont binnen een geprofileerde omlijsting het opschrift: "Familiegraf Brugma", waaronder de namen van de begravenen. Het bovendeel bezit een segmentvormige bekroning en een kruis met een driehoek als symbool van de Drievuldigheid in het midden, geflankeerd door twee rouwfiguren.

Aan de achterzijde van het opstaande deel het monogram van de beeldhouwer: JCA (J.C. Altorf, zie nrs. 14 en 40).

Johannes Marinus Cornelis Brugma, die op 18 maart 1879 als zoon van een Rotterdamse hotelhouder was geboren, werd op 6 maart 1919 als eerste in deze kelder begraven. Hij dreef in Den Haag eerst een textielhandel en werd vervolgens directeur van De Eerste Haagsche Hulpbank met Winstuitkeering. De credietbank was in 1908 opgericht en kende aan geldnemers een winstuitkering toe van 30%, in feite een reductie op de te betalen rentevergoeding. De moeder van Brugma, Justine

Maria Holtus, die al in 1898 was overleden, werd eveneens in dit graf bijgezet, evenals zijn echtgenote Wilhelmina Louisa Hoelen, die haar man 37 jaar overleefde. Het bidbankje werd geplaatst na de begrafenis van Nicolaas Brugma, het vierde kind van de bankdirecteur, dat in 1931 op 22-jarige leeftijd overleden was.

33. Oud-minister mr. J.G.S. Bevers

Eenvoudige rechthoekige zerk van hardsteen. De eerste die in deze grafkelder begraven werd was mr. Jean Gustave Stanislas Bevers. Hij werd geboren te Roermond op 23 september 1852 en overleed in Den Haag op 5 januari 1909. Na een studie rechten in Leiden vestigde hij zich in de Residentie als advocaat, werd er in 1885 lid van de gemeenteraad, in 1886 lid

Bloemen voor het graf van minister Bevers. ARKB.

van de Provinciale Staten en in 1888 lid van de Tweede Kamer. In 1896 werd hij wethouder Openbare Werken van Den Haag, in 1902 lid van de Eerste kamer en in februari 1908 tenslotte minister van Waterstaat in het ministerie-Heemskerk. Een beroerte maakte op 46-jarige leeftijd een voortijdig einde aan zijn carrière. Zijn overlijden bracht een schok teweeg, ook in de katholieke wereld, waar hij door een intense deelname binnen de kerkelijke organisaties een grote populariteit had verworven. Hij werd begraven onder een overweldigende belangstelling van autoriteiten en publiek.

34. Familie Cloppenburg

Rechthoekige hardstenen zerk, waarop een scheef liggend wit-marmeren kruis met rozentak. Als eerste werd in 1922 het lichaam van Heinrich Anton Adolphe Cloppenburg begraven. Hij werd geboren te Altenoythe in Duitsland op 11 april 1844 en overleed alhier op 11 november 1922. Cloppenburg was met J.Th. Peek (zie nr. 30) oprichter van de winkelketen Peek & Cloppenburg.

J.G.S. Bevers (1852-1909), minister van Waterstaat. ARKB.

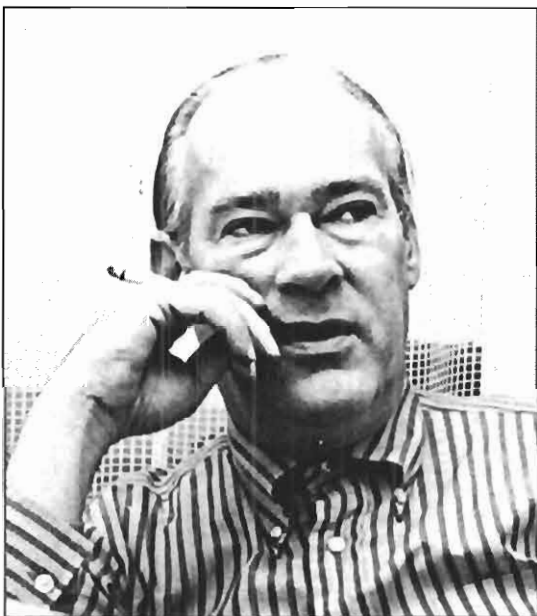
35. De Broeders van Maastricht en de Zusters van de H. Carolus Borromeus

Zoals de crypte onder de kapel vanaf 1830 dienst had gedaan als grafruimte voor de Haagse priesters, zo was het in 1885 ook de bedoeling dat een deel van de arcade als laatste rustplaats voor religieuzen en geestelijken zou fungeren. Onder de linkerkoepel zouden zusters worden bijgezet, onder de middenkoepel priesters en onder de rechterkoepel tenslotte de overleden broeders. Het priestergraf heeft nooit als zodanig dienst gedaan. Het is altijd gebruikt als tijdelijk graf voor overledenen die om welke redenen dan ook nog niet in een definitief graf konden worden bijgezet, bijvoorbeeld diplomaten. In het broedergraf wordt nog steeds begraven. In het zustergraf werden o.m. de Zusters van de congregatie van de H. Carolus Borromeus te Maastricht, ofwel de Zusters Onder de Bogen, bijgezet. In 1959 raakte het zo vol, dat tegenover de arcade nieuwe grafruimte moest worden gereserveerd. Een onlangs geplaatste gedenksteen in impala, vervaardigd door de firma De Kok, vermeldt alle zusters van de congregatie die sinds 1902 op dit kerkhof zijn begraven. De broeders en zusters hebben vooral in het onderwijs gewerkt. De broeders hadden hun klooster in het Westeinde, de zusters woonden sinds de laatste wereldoorlog aan de Troelstrakade.

36. Paul Acket

Dit graf bezit een stèle van gezandstraald rood graniet met een piramidevormige bekroning en is bedekt door grove keien.

Paul Acket werd op 15 november 1922 te Semarang (voormalig Nederlands Indië) geboren en overleed op 5 oktober 1992. Na zijn HBS-opleiding in Hilversum werkte hij eerst bij de Amsterdamse Bank te Hilversum en bij Het Vaderland in Den Haag. Daarna redigeerde

Paul Acket (1922-1992),
impresario.
Foto Robert Scheers.

hij tijdschriften op het gebied van jazz en popmuziek, die merendeels door hemzelf waren opgericht: Rythme, Tuney Tune, Luister, Muziek Expres, Popfoto en Tig. Tegelijk was hij impresario en organisator van talloze jazz- en popconcerten. Sinds 1976 organiseerde hij in Den Haag het North Sea Jazz Festival.

37. Familie Candel

Het opstaande hardstenen gedeelte van dit graf vertoont een in reliëf gebeeldhouwde en gestileerde voorstelling van Christus in de oud-christelijke orantehouding (de handen biddend uitgestrekt). De Christusfiguur is en face uitgebeeld. Links voor Hem bevinden zich twee biddende figuren, en profiel voorgesteld. Een kleinere gestalte bevindt zich rechts. Deze is en face gebeeld-

houwd. De gestileerde vormgeving van de sculptuur is sterk verwant aan de stijl van Altorf (zie de nrs. 14, 32 en 40). De eerste die in dit graf begraven werd was de pianoleraar Philippus Jacobus Antonius Candel (1847 - 1927). Naast het geven van klavieronderwijs dreef hij een pianohandel in de Wagenstraat. Zijn zoon, Charles Antonius Nicolaas (1897 - 1985), die bij de Algemene Rekenkamer werkzaam was, en zijn schoondochter Johanna Wilhelmina de Roo (1897 - 1966) werden hier eveneens begraven.

38. Familie Van Woensel

De staande grafsteen van gepolijst tarn-graniet bestaat uit een grijs middenstuk, geflankeerd door zijstukken van zwart Zweeds graniet. Tegen het middengedeelte is een kruis met bronzen corpus aangebracht. Het liggende gedeelte van het graf is met grint bedekt en wordt omlijst door grijs-granieten banden met hoekvazen. Het geheel werd ontworpen en uitgevoerd door de steenhouwerij G. Keuzenkamp.

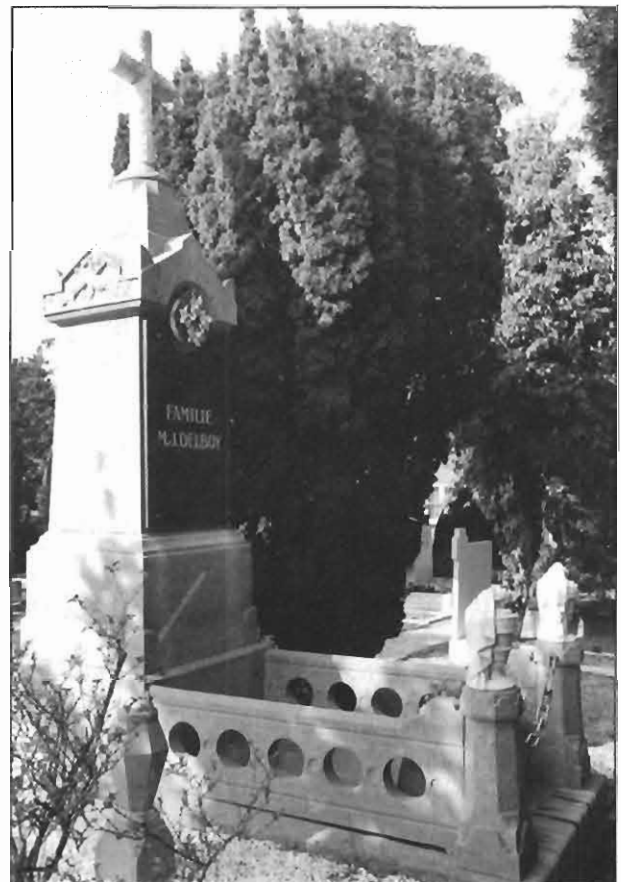

Het eerste lid van de familie werd hier in 1932 begraven. Jacobus Johannes van Woensel, geboren in Den Haag op 8 juli 1898, overleed op 5 mei 1932. Hij was lid van een in de Residentie bekende familie van schoenenwinkeliers. Zijn vader, Laurentius Martinus van Woensel, die op 8 mei 1870 te Kaatsheuvel was geboren, kwam in 1894 naar Den Haag en begon in de Piet Heinstraat een zaak "in schoenwerk". Veertig jaar later was het bedrijf tot een bloeiende onderneming uitgegroeid, die vier goed gesitueerde filialen telde. De stichter, L.M. van Woensel, overleed in 1947 en werd hier op 5 april in het familiegraf bijgezet.

39. Familie Delboy

Het omvangrijke, hardstenen grafmonument verrijst op een sokkel en wordt omgeven door een borstwering, op de hoeken waarvan wit-marmeren siervazen zijn geplaatst. De hoge stèle draagt frontons aan vier zijden, waarvan die aan de zijkanten beeldhouwde toortsen van porcelein vertonen. Een wit-marmeren kruis met een beeldhouwde versiering van bloemtakken bekroont het geheel. Het monument bezit verder een zwart-marmeren plaat met in gouden letters het opschrift: "Familie M.J. Delboy". Hierboven ziet men een polychrome beeldhouwde rozet met bloemmotieven. Het monument stond als bezienswaardig beschreven in een stadsgids uit 1894.

De grafkelder werd in 1884 aangekocht door M.J. Delboy voor de begrafenis van zijn 8 maanden oud kleindochtertje. Kort daarna zou de kelder nog tweemaal geopend worden voor een jong kind. Martinus Johannes Delboy overleed zelf op 27 maart 1891. Hij was geboren in 1816 en bereikte dus de leeftijd van 75 jaar. Hij was vergulder van beroep en oom van de gebroeders Delboy die als fotograaf in de hofstad vermaardheid hadden verworven. De vader van de drie jonggestorven kinderen, Lodewijk Franciscus Johannes Delboy, dreef de winkel van de fa. H.W. Teupken in herenartikelen, die aan de Plaats gelegen was. Hij overleed zelf vier jaar na zijn vader en werd eveneens in de grafkelder bijgezet.

40. Familie Bakker

Het graf is opvallend door een kalkstenen stèle met een sculptuur van de beeldhouwer J.C. Altorf uit 1920 (zie nrs. 14 en 32). Uitgebeeld is een gestileerde pelikaan die haar jongen voedt met haar bloed, een op de oud-christelijke kunst teruggaand symbool voor Christus.

Het graf werd in 1920 door de familie aangekocht en gebruikt als nieuwe rustplaats voor het stoffelijk overschot van de broodbakker Wilhelmus Jacobus Antonius Bakker, die in 1896 al op jonge leeftijd was overleden. Zijn weduwe Antonia Maria Maas, die nadien de bakkerzaak bleef drijven, overleed in 1923 in de leeftijd van 72 jaar en werd hier op 11 juli van dat jaar bijgezet. Ook haar zoon Johannes Ambrosius Maria, die eveneens bakker van beroep was, werd hier begraven, nadat hij in 1941 op 55-jarige leeftijd gestorven was.

41. Friedrich Stephan Stoltefus

Het grafmonument bestaat uit een staand gedenkteken van wit marmer, bekroond door een kruis waarin een tondo met de portretkop van Stoltefus, omgeven door bladwerk en geflankeerd door zuiltjes.

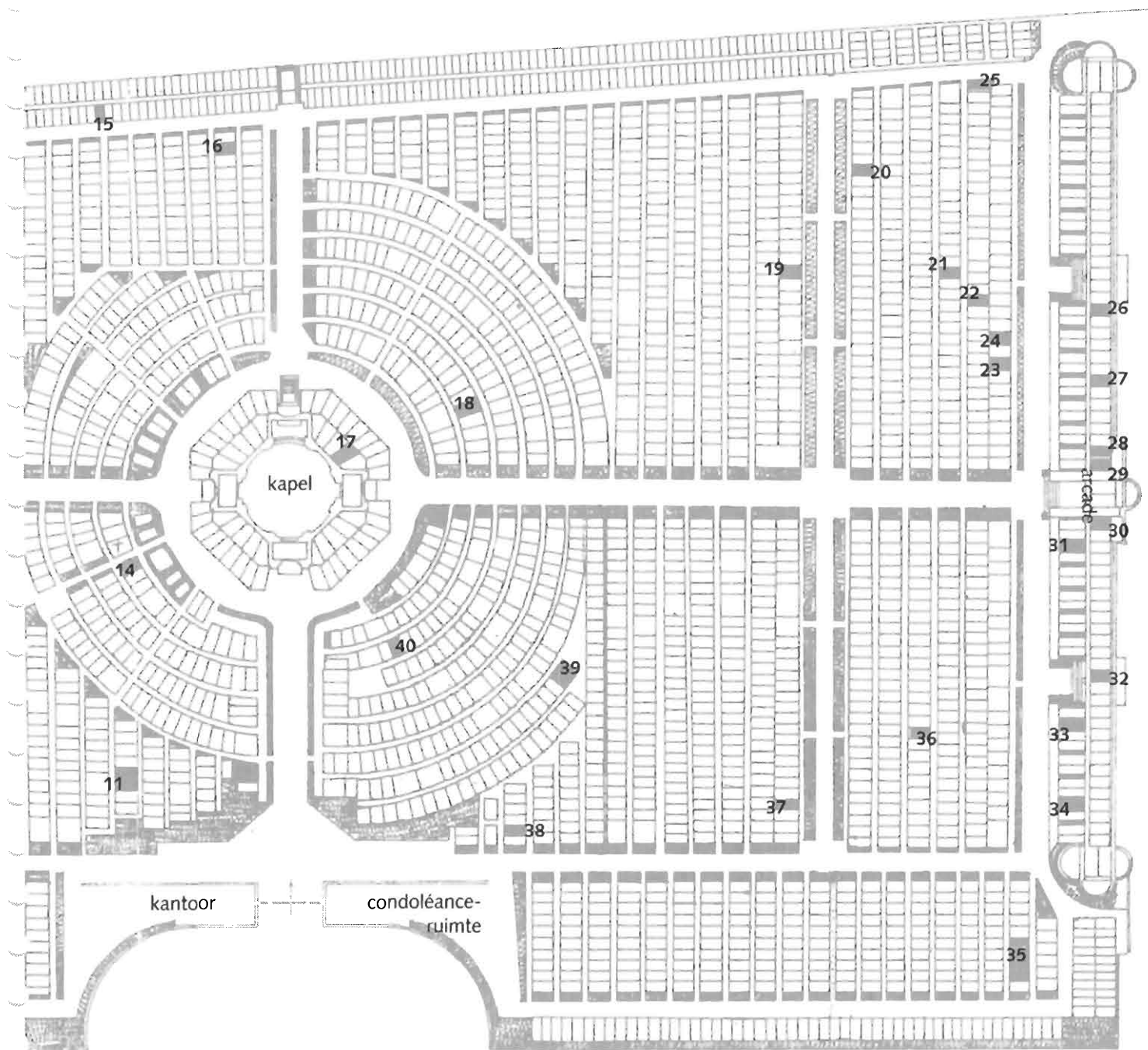

De beeldhouwer F.S. Stoltefus werd geboren te Elten op 3 augustus 1849 en overleed in Den Haag op 28 maart 1910. Hij bezat in Den Haag samen met zijn compagnon Johan Hendrik Franciscus te Poel een atelier voor kerkelijke kunst, gevestigd achter het door hem gebouwde woonhuis Elandstraat 194a/Helmersstraat 142-144 uit 1881. Het atelier leverde altaren, beelden, ontwerpen voor gebrandschilderde ramen en ander kerkmeubilair voor verscheidene R.K. kerken. De kerk van O.L. Vrouw aan de Haagse Elandstraat is grotendeels door Stoltefus en Te Poel angekleed. Het bovengenoemde woonhuis rechts naast de kerk, opvallend door de gebeeldhouwde caryatiden (dragende menselijke figuren), bestaat nog steeds.

Lijst van bijzondere graven en gedenktekens R.K. Begraafplaats Kerkhoflaan

1. Van Nispen tot Sevenaer
2. Brenninkmeyer
3. Buskens (1904-1989)
4. Van Heijst
5. Zwolsman
6. Zustergraven (Zusters van Liefde)
7. Zustergraven (Zusters van van het Heilig Hart)
8. Engelse militairen WO-I
9. Bourgonjon (beeldhouwer)
10. Kolfschoten (burgemeester)
11. Toorop
12. Van Meel (musicus)
13. Josephine van den Nieuwenhuijsen (1909-1927)
14. Van Moorsel
15. Coenen (Zouaaf)
16. Monnikendam (componist)
17. Aalberse (oud-minister)
18. Krul (banketbakker)
19. Vroom (Vroom & Dreesmann)
20. Frans Lem (verzetsheld)
21. Meuge
22. Peeters (gedenkteken in vorm koepel arcade)
23. Haring (componist)
24. Cals (oud-minister-president)
25. Merel 't Mannetje
26. Cames van Batenburg
27. Dimitri Frenkel Frank
28. Van Romunde
29. Meissen (voormalig gedenkteken Van der Does de Willebois)
30. Peek (Peek & Cloppenburg)
31. Albert Vogel (voordrachtskunstenaar)
32. Brugma
33. Bevers (oud-minister)
34. Cloppenburg (Peek & Cloppenburg)
35. Zustergraven (Zusters van de H. Carolus Borromeus)
36. Paul Acket
37. Candel
38. Van Woensel (schoenhandel)
39. Delboy
40. Bakker-Maas
41. Stoltefus

Verklarende lijst van bouwkundige en andere termen

acanthus	distelachtig bladmotief, veel gebruikt bij decoratieve onderdelen in de bouwkunst sedert de klassieke oudheid.		
accijnshuisje	gebouwtje waarin belasting werd geheven op goederen die de stad werden binnen gebracht.		
acroterium	versiering in de vorm van een palmet of griffoen, meestal op de hoeken van een fronton.		
apsidiool	kleine apsis	halfzuil	verticaal doormidden gedeelde zuil tegen een muur.
apsis	veelhoekige of half-ronde sluiting van het priesterkoor, waarin het altaar staat.	hoofdgestel	horizontaal lijstwerk, meestal ter beëindiging van een gevel, bestaande uit architraaf, fries en kroonlijst. Ook entablement genoemd.
Art Déco	decoratiestijl uit de jaren twintig en begin dertig, geometrisch van lijnenspel en zeer kleurig. Grote aandacht voor machinaal vervaardigde kunstnijverheid.	hostie	rond, dun schijfje brood, gebakken uit ongedesemd tarwemeel, dat bij de viering van de Eucharistie (Mis) wordt gebruikt.
Art Nouveau	decoratiestijl, opgekomen aan het eind van de 19de eeuw als reactie op de neostijlen. Het ornament bestaat uit grillige slingerende lijnen, waarbij vaak plantaardige motieven worden toegepast. Gebruik van gietijzerconstructies en gevels van glas en gietijzer, veelkleurige tegeltableaus.	impost	blokvormig element tussen een kapiteel en de daarop rustende boog.
baptisterium	doopkapel.	introitus	Latijnse intredezang bij het begin van de Mis.
basement	voetstuk van een zuil of pilaster.	Jonische zuil	klassieke Griekse of Romeinse zuil, waarvan het kapiteel is versierd met twee voluten (krulvormige motieven).
cannelures	verticale groeven als versiering van een zuil of pilaster.	kapiteel	veelal met beeldhouwwerk versierde bekroning van een zuil (in de klassieke Griekse en Romeinse architectuur bijvoorbeeld Dorisch, Jonisch en Corinthisch; in het romaans o.a. het dobbelsteen- of teerlingkapiteel; in de gotiek het bladkapiteel).
cassetten	verdiepte vakken in een zoldering of een gewelf.	kelk	drinkbeker voor de te consacrerende wijn in de Eucharistische viering.
centraalbouw	gebouw met als plattegrond een Grieks kruis, een cirkel of een veelhoek, in het algemeen een gebouw met een duidelijk op het midden gerichte dispositie.	klaverbladboog	samengestelde boog die de omtrek van een klaverdrie vertoont.
Dorische zuil	zuil met onversierd kapiteel en in de Griekse bouwkunst zonder basement.	knopkapiteel	kapiteel met knopvormig krullende hoekbladen, voorkomend in het romaans en de vroege gotiek.
drieliichtsvenster	groep van drie smalle vensters naast elkaar, waarvan het middelste hoger is.	kolonnet	zuiltje tegen een pijler of een wand, dat optisch of constructief een dragende functie heeft.
eclecticisme	afkomstig van het Griekse werkwoord "eklekein" dat uitkiezen betekent. In het bijzonder gebruikt als benaming voor de bouwwijze uit het derde kwart van de 19de eeuw, toen als reactie op de neogotiek motieven uit verschillende bouwstijlen (romaans, renaissance, barok, neoclassicisme) aan één gebouw werden toegepast.	kroonlijst	bovenste, naar voren springende en geprofileerde lijst van het hoofdgestel.
eierlijst	versiering in de vorm van een reeks halfeivormige motieven, meestal onder een kroonlijst.	lantaarn	veelhoekige, vaak open bovenbouw van een toren.
empireestijl	uit de Lodewijk XVI-stijl voortgekomen vorm van het neoclassicisme, teruggrijpend op de Romeinse bouwkunst, maar ook met Etruskische en Egyptische motieven. Bij uitstek de stijl van het Eerste Franse keizerrijk (Napoleon).	latei	langgerekt blok van natuursteen, hout of ijzer boven een deur of venster, dat een dragende functie heeft.
epitaaf	gedenkplaat aan een muur of pilaar, meestal in een versierde omlijsting.	mansardedak	dakvorm waarbij het benedenste deel van de kap steiler omhoog gaat dan het bovenste, waardoor een geknikte vorm ontstaat. Veel toegepast in de Franse en Duitse barok. De naam is afgeleid van de 17de-eeuwse Franse architect Mansard.
fries	onderdeel van het klassieke hoofdgestel: de horizontale band tussen architraaf en kroonlijst.	maskerkop	versierde gebeeldhouwde kop zonder achterhoofd, aangebracht tegen het uiteinde van een balk, tegen een console of op een sluitsteen. Zowel in de gotiek als in de renaissance toegepast. Ook mascaroon genoemd.
fronton	meestal driehoekige, soms gebogen (segmentvormige) bekroning van een gevel boven de kroonlijst. Ook boven vensters en deuren. Uit de klassieke bouwkunst afkomstig motief, toegepast in de renaissance, de barok, het classicisme en het neoclassicisme. Ook frontispice of tympanum genoemd.	meanderdecoratie	versiering, afkomstig uit de klassieke Griekse kunst, bestaande uit een telkens herhaald hoekig L-vormig motief.
gotiek	in de eerste plaats kerkelijke bouwstijl, die tussen de tweede helft van de 12de eeuw en de eerste helft van de 16de eeuw de bouwkunst in West-Europa beheerst, ook wel "spitsbogenstijl" genoemd. De beroemde Noord-Franse kathedraal zijn in deze stijl gebouwd.	missaal	boek dat door de priesters gebruikt wordt bij het opdragen van de Mis. Het bevat gebeden, lezingen en gezangen.
		neobarok	in het laatste kwart van de 19de eeuw in ons land voorkomende stijl die een navolging is van de 17de- of 18de-eeuwse barok. De neobarok in Nederland is internationaal georiënteerd en bevat zowel Italiaanse als Franse en Duitse trekken.

neoclassicisme	rond het midden van de 18de eeuw opgekomen stijl die sterk geïnspireerd is op de klassieke Romeinse en Griekse vormen. De opgravingen in Pompei en Herculaneum hadden grote invloed op het ontstaan van deze stijl. Het Lodewijk XVI, het dorisme en het empire behoren ook tot het neoclassicisme.	schilddak	dak, gevormd door twee driehoekige schilden aan de smalle zijden en twee trapeziumvormige schilden aan de lange zijden.
neogotiek	in ons land vooral gedurende de tweede helft van de 19de eeuw door de rooms-katholieken voor hun kerken toegepaste stijl, geïnspireerd door de 13de- tot 16de-eeuwse gotiek. De neogotiek kwam sinds het midden van de 18de eeuw op in Engeland, later in Frankrijk en Duitsland in het kader van de romantiek. Aanvankelijk min of meer onbegrepen verwerking van gotische vormen (stucadoorsgotiek), later ook in constructief opzicht terugrijpend op de Middeleeuwen (onder andere stenen gewelven). In Nederland was de bouwmeester P.H.J. Cuypers vanaf het midden van de 19de eeuw de grote promotor van de neogotiek.	sluitsteen	veelal gebeeldhouwde steen die een gewelf of een boog sluit en, in het eerste geval, op de kruising van de gewelfribben is aangebracht.
neoromaans	neostijl, vooral bij kerken toegepast, die een navolging is van het romaans en, in mindere mate dan de neogotiek, voorkwam in de tweede helft van de 19de eeuw.	sokkel	voetstuk onder het basement van een zuil of hoge plint van een gevel. Ook het hoge voetstuk van een standbeeld wordt sokkel genoemd.
oculus pijler	klein, rond venster. vrijstaand, verticaal stuk metselwerk, meestal op vierkante of rechthoekige grondslag, dat een bovenbouw draagt door middel van een boog of een architraaf.	stèle	staande grafsteen.
pilaster	verticale verdikking in de muur, meestal tussen vensters, evenals een klassieke zuil voorzien van een basement en een kapiteel. Vooral in de gevelarchitectuur van de renaissance en de barok toegepast.	stola	onderdeel van de liturgische kleding: een lange strook stof in een der liturgische kleuren, gedragen door priesters, bisschoppen en diakens. Priesters dragen de stola meestal over de borst gekruist.
pinakel	bekroning van een steunbeer in de vorm van een torentje. Veel toegepast in de gotiek en dan van natuursteen en met hogels (bladmotieven) versierd.	stucwerk	mengsel van gips, kalk, zand en marmerpoeder, dat vermengd met lijmpoeder wordt gebruikt voor het boetsen van plastische decoraties, vooral op plafonds, maar ook tegen wanden en schoorsteenboezems. Stucwerk speelt een belangrijke rol in de interieurkunst van de 18de-eeuwse Lodewijkstijlen en het Empire. Bij hiervan afgeleide neostijlen in de 19de eeuw wordt naar mallen gegoten stucwerk toegepast.
piron	bekronende, meestal loden versiering op het uiteinde van een daknok.	tandlijst	rij van blokjes onder een kroonlijst.
renaissance	stijl die in Italië omstreeks 1420 en sinds ca. 1500 ook elders in Europa toonaangevend was en die de vormen uit de klassieke Romeinse kunst tot voorbeeld nam. In de zuidelijke en noordelijke Nederlanden begint de renaissance in de architectuur rond 1530; in het tweede kwart van de 17de eeuw volgt in onze streken het Hollands classicisme.	teerlingkapiteel	ook wel dobbelsteenkapieteel genoemd. Kapiteel op zuilen in romaanse kerken, bestaande uit een rechthoekig bovendeel en een bolvormig benedendeel met schildvormige zijvlakken.
rib	gewelfrib, bakstenen of natuurstenen verdikking onder de naad waar de gemetselde gewelfvelden tegen elkaar sluiten en bedoeld om de gewelfdruk naar de vier hoekpunten af te leiden.	tongewelf	tunnelvormig gewelf met half-cirkelvormige of spitsbogige doorsnede.
romaans	vooral kerkelijke bouwstijl, voorafgaand aan de gotiek, 11de - 12de eeuw. Enkele hoofdkenmerken zijn: zware muren, ronde bogen en een overwelling met ton-, kruis- of koepelgewelven.	transept	ook wel dwarsschip, dwarspand of kruisbeuk genoemd: in de plattegrond van een kruisvormige kerk de dwarsbalk van het kruis.
rondboogfries rozet	reeks ronde boogjes onder een gootlijst. cirkelvormig of vierkant versieringsmotief, gevuld met gebeeldhouwd bladwerk, lijkend op een roos.	travee	gewelfvak, begrensd door vier steunpunten. Ook in de betekenis van vensteras: verticaal gevelgedeelte waarin een aantal verdiepingsvensters boven elkaar. Uitwendig zijn de traveeën meestal begrensd door steunberen of pilasters.
sacristie	vertrek bij het koor van een kerk, waar liturgische gewaden en altaargerei bewaard worden en waar de priesters en assistenten zich kleden voor de dienst.	trigelifenfries	fries in het hoofdstel van de Dorische orde. Trigelifen zijn versieringen, bestaande uit twee of drie verticale gleufjes. De vakken tussen de trigelifen heten metopen.
		tromp	trompen zijn op de hoeken van een vierkante ruimte uitgemetselde, half-bolvormige nissen die de overgang bewerkstelligen naar de ronde of veelhoekige koepel.
		vensteras	verticaal gevelgedeelte waarin een aantal verdiepingsvensters boven elkaar. Ook wel travee genoemd.
		vierpas	geometrisch motief in gotische venstertraceringen, bestaande uit vier elkaar rakende cirkels binnen een grote cirkel, waarvan de segmenten tussen de raakpunten zijn weggenomen, zodat een vierdelig klaverblad ontstaat.
		voluut	spiraalvormige versiering bij Ionische en Corinthische kapitelen.
		zuilenportiek	in de gevel van een gebouw uitgespaarde galerij met zuilen.

Verantwoording illustraties

Voor zover niet anders is aangegeven, zijn de illustraties en foto's afkomstig van het Haags Gemeentearchief.

De aanduiding ARKB verwijst naar het aldaar berustende archief van de Stichting R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage.

De luchtfoto op de omslag is in oktober 1994 gemaakt door A.W. Mellink van de gemeentelijke dienst REO.

De inzet is gemaakt door C.H.L. van Blijswijk, Den Haag.

Tenzij anders vermeld, zijn de foto's in hoofdstuk 4 in 1994 gemaakt door de gemeentelijke dienst REO, P.L. Luneburg, m.u.v. die op p. 63 links-onder, en p. 70 links, die door A.W. Mellink van dezelfde dienst zijn gemaakt.

uitgave Gemeente Den Haag, Dienst Ruimtelijke en
Economische Ontwikkeling
Stichting R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage

productie Afdeling Monumentenzorg

vormgeving Koring Grafische Vormgeving B.V.

lithografie Speedset B.V.

druk Enroprint B.V.

1994. 2000